

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Тарих таълим йўналиши IV курс битирувчиси

АБДУРАСУЛОВА ОЙДИННИНГ

**БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ
ИШИ**

**Мавзу: 1920 йилларда Туркистонда тадбиркорлик
муносабатлари**

Илмий раҳбар:

М.Ғ. АБДУЛЛАЕВ
тарих фанлари номзоди,
доцент

АНДИЖОН – 2017

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3- 8
--------------------	-------------

I боб. ТУРКИСТОНДА ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ	9 - 26
---	---------------

1.1. Янги иқтисодий сиёсат ва унинг ўзбек қишлоғидаги зиддиятлари	9 - 17
1.2. Янги иқтисодий сиёсат шароитида деҳқонларнинг ижтимоий табақалашуви	17 - 26

II боб. ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ЙИЛЛАРИДА ТАДБИРКОРЛИК МУНОСАБАТЛАРИ	27 - 48
---	----------------

2.1. Янги иқтисодий сиёсат даврида Ўзбекистонда ҳунармандчилик саноатининг ривожланиши	27 - 41
2.2. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар	41 - 48

ХУЛОСА	49 - 50
---------------------	----------------

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	51 - 53
---	----------------

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигини қўлга киритганидан кейин маъмурий, молиявий хўжалик ишлаб чиқариш тизимини ўз қўлига олиб, мустақил давлат тақдирини ўзи белгилаш ва истикбол режаларини ишлаб чиқиш ҳуқуқига эга бўлди. Мустақилликдан кейинги ўтган йиллар давомида республикада иқтисодий соҳада кенг қўламли ислохотлар бошланиб, бу ислохотлар ўзининг ижобий самараларини бера бошлади.

Ўзбекистонда ислохотлар эндиgina бошланган 1992 йилдаёқ Президент Исом Каримов Ўзбекистондаги иқтисодий ўзгаришлар барқарорлик вазиятида ўтиши кераклигини алоҳида таъкидлаган эди. Шунинг учун ҳам, Президентимиз «ҳукумат сиёсати хусусийлаштириш ва рақобат вазиятини шакллантириш жараёнларини чуқурлаштиришга, макроиқтисодиётни барқарорлаштиришга, иқтисодий тизимда чуқур таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга, кучли ижтимоий кафолатлар берадиган ҳуқуқий демократик давлатни шакллантиришга қаратилган»,¹ деб уқтириб ўтган эди.

Ўзбекистонда кенг қўламли иқтисодий ислохотларни амалга оширишда тарих сабоқларидан, яқин ўтмишимиз тажрибаларидан хулоса чиқариш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу муносабат билан совет ҳокимияти йилларида XX асрнинг 20-йилларида Ўзбекистонда янги иқтисодий сиёсатнинг жорий қилиниши ва бу жараёнда бозор муносабатлари илк куртакларининг шаклланиши, ривожланиши ҳамда бу борада тўпланган тажрибалар тарихи катта қизиқиш уйғотади.

Туркистондаги, кейинчалик Ўзбекистондаги янги иқтисодий сиёсатнинг жорий этилиши ва ривожланиш жараёнида шаҳар ва қишлоқларда тадбиркорлик муносабатларига бирмунча эркинлик яратилганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бозорни маҳсулот билан таъминлашда ўзига хос ўрин тутган. Тадбиркорликнинг ривожланишида

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 23.

кооперация тизими муҳим ўрин тутди. Қишлоқ хўжалик кооперациялари ўз даврида тамоман издан чиққан қишлоқ хўжалик иқтисодиётини тиклашга ва уни ривожлантиришга жуда катта ҳисса қўшди. Янги иқтисодий сиёсат даврида, яъни асосан, 1922-1929 йилларда Ўзбекистонда ҳам бозор муносабатлари қарор топиб, қишлоқда хусусий мулкчилик ривожланди, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш сезиларли даражада ўсди. Қисқача айтганда, қишлоқлар фаровонлашиб, қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги иқтисодий алоқалар ривожланди.

Лекин, бутун мамлакатда 1929 йил охирларидан қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш сиёсати бошлангач, аграр соҳада ҳам хусусий мулкчилик бекор қилинди, ўзининг ижобий самараларини бераётган янги иқтисодий сиёсатга барҳам берилиб, у ёппасига коллективлаштириш билан алмаштирилди. Янги иқтисодий сиёсат давридаги муваффақиятлар ҳам ёппасига коллективлаштиришни кенг омма ўртасида тарғиб этиш нуқтаи назаридан инкор этилди.

Бугунги кунда республикамизда бозор муносабатларини ривожлантириш борасида ислохотлар олиб борилаётган даврда XX асрнинг 20 - йилларида ривож топган тадбиркорлик муносабатлари ва унинг самараси тарихини ўрганиш, унинг ютуқлари, муаммо ва камчиликларини тарихшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш, яқин ўтмишимиздаги тажриба ва сабоқлардан тўғри хулоса чиқарган ҳолда бугунги кунда республикамизда амалга оширилаётган аграр ислохотларни такомиллаштиришга қаратилган таклиф ва тавсиялар бериш муҳим аҳамият касб этади.

Мавзунинг ўрганилиш даражаси. Собиқ совет давлатида ўтган асрнинг 20-йилларида жорий этилган янги иқтисодий сиёсатнинг асосий масалалари ўз даврининг йирик иқтисодчилари А.Ф.Фортунатов, С.К.Алексеев, К.А.Мацевич, В.М.Сазонов, Н.А.Коблуков, А.В.Чаяновлар томонидан тадқиқ этилган. Улар янги иқтисодий сиёсатнинг аграр соҳадаги ташкилий - ишлаб чиқариш йўналишларини назарий жиҳатдан таҳлил

қилганлар. 1920 йилларнинг бошида А.В.Чаянов ва Б.Д.Бруцкусларнинг ушбу муаммога бағишланган мақолалари эълон қилинган¹.

СССРда янги иқтисоий сиёсат даври ютуқлари масалалари 1950 йилларга қадар тарихшуносликда алоҳида бир муаммо сифатида тадқиқ этилмади. Бунинг асосий сабаби шуки, янги иқтисодий сиёсат ва бу йиллардаги ривожланиш жараёнлари қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш натижасида ўз аҳамиятини йўқотганлиги учун унинг қисқа даврда бўлса ҳам эришган ютуқларини таҳлил қилиш коллективлаштириш сиёсатига соя солиб қўяр эди. Тўғри, бу даврда янги иқтисодий сиёсат йилларидаги иқтисодий ўсишлар таҳлили қаторида айрим иқтисодчилар қишлоқ хўжалик кооперативлари ва унинг иқтисодий соҳадаги ютуқларини қисман таҳлил қилганлар. Шу билан бир қаторда 1920 йилларнинг охири ва 1930 йиллардаги аграр ўзгартиришлар ва қишлоқ хўжалик кооперациялари фаолиятини умумлаштирувчи статистик тўпламлар ҳам нашр этилди². Бу тўпламларда бутун мамлакатдаги қишлоқ хўжалик кооперациялари ва унинг турли соҳаларга ихтисослашган кўринишлари миқдори, уларга аъзо бўлган хўжаликлар миқдори ҳамда кооперативлар томонидан етиштирилган маҳсулотлар миқдори бўйича кўрсаткичлар бутун иттифоқ бўйича жамланган ва умумлаштирилган.

1950-1970 йилларда яратилган бир қатор аграр масалага бағишланган фундаментал тадқиқотларда янги иқтисодий сиёсат шароитида қишлоқларнинг ижтимоий ҳолати, кооперация қурилиши масалалари ҳам таҳлил қилинган³. Бу йилларда мамлакат қишлоқларидаги кооперация

¹ Чаянов А.В. Бюджетные исследования. М.: 1929; Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. -М.: 1925; Бруцкус Б.Д. Экономия сельского хозяйства. -Берлин, 1923; Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос и аграрная политика. -Петербург, 1922.

² На путях к обобществлению сельского хозяйства. - М.; Л.: 1925; Основные показатели потребительской кооперации СССР. - М.: 1929; Сельского хозяйство СССР, 1925-1928; Сб. стат. Свед. к XVI. Всесоюз. Парт-конф. - М.: 1929; Потребительская кооперация в народном хозяйства СССР. - М.: 1930; Потребительская кооперация за 10 лет Советской власти: Юбилейный сборник. - М.: 1927; Социалистическое строительство СССР: Статистический ежегодник. - М.: 1934; Сеть сельскохозяйственной кооперации СССР: Сборник стат. материалов. - М.: 1929. ва бошқалар.

³ Материалы по истории СССР. - М.: 1959; Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. - М.: 1969; Погудин В.И. Партия и кооперация. - М.: 1978; Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа, 1921-1923. -Л.: 1964; Яковцевский В.Н. Аграрные отношения в СССР в период строительства социализма. - М.: 1964.

тизими тармоқлари фаолиятини тадқиқ этувчи бир нечта алоҳида тадқиқотлар ҳам юзага келди¹.

Ўрта Осиё республикаларидаги, жумладан Ўзбекистондаги 1920 йиллардаги иқтисодий ўзгаришлар, хусусан, тадбиркорлик муносабатларининг ўзига хос жиҳатлари ҳам 1950-1970 йиллар тарихшунослигида ўз таҳлилини топди. Ўзбек қишлоқларининг ёппасига коллективлаштиришга қадар бўлган тарихи ўзбек аграр тарихчилари бўлмиш Ғ.Ризаев, А.Ю.Ибрагимова, О.Б.Жамолов, Р.Х.Аминова, И.А.Алимов ва бошқалар томонидан яратилган монографик тадқиқотларда² маълум даражада ўз аксини топган. Бу тадқиқотларда Ўзбекистондаги аграр ислохотлар асосида янги иқтисодий сиёсат ва унинг ўзбек қишлоғидаги натижалари, тадбиркорлик муносабатларининг айрим масалалари ҳам ёритиб ўтилган.

Мустабид совет тузуми кулаганидан кейин ўтмиш тарихимизнинг барча мавзулари қатори Ўзбекистоннинг янги иқтисодий сиёсат йилларидаги тарихи ҳам барча ютуқ ва камчиликлари, муаммолари, зиддиятли жиҳатлари билан бирга ўрганила бошлади. Мустақилликдан кейинги йилларда Ўзбекистоннинг совет даври аграр тарихига доир бир қатор китоб ва монографиялар³ яратилдики, уларда республикада аграр

¹ Булатов И.Г. Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации. - М.: 1960; Голиков В.А. Важнейший этап развития сельскохозяйственной кооперации в СССР, 1921-1929. - М.: 1963; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической: из истории становления советской кооперации. - М.: 1969; ва бошқалар.

² Ризаев Ғ.Р. Сельское хозяйство Узбекистане за 40 лет. -Т.: Госиздат УзССР, 1957; Ўша муаллиф. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1965 гг.), - Т.: “Узбекистан”, 1967; Джамалов О.Б. Социально-экономические предпосылки сплошной коллективизации сельского хозяйства в Узбекистане - Т.: Госиздат УзССР, 1950; Ибрагимова А.Ю. Победа ленинского кооперативного плана в Узбекистане (1929-1933 гг.) - Т.: «Фан», 1969; Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. (1917-1920 гг.) – Ташкент: 1963; Аминова Р.Х. Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к НЭПу. – Ташкент: 1965; Саидалиев СС. Борьба за осуществления ленинского кооперативного плана в Узбекистане. - Т.: Госиздат УзССР, 1958; Непомнин В.Я. Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане (1917-1937) - Т.: Госиздат УзССР, 1960., ва бошқалар.

³ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения. 1917-1937 гг. -Т.: “Фан”, 1992; Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. Иккинчи китоб. – Андижон: 1998; Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулокллаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. - Т.: “Шарқ”, 2001; Голованов А.А, Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX-первой трети XX вв. – Самарканд: 2007; Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. - Т.: “Ўзбекистон”, 1994; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. - Т.: “Шарқ”, 2001. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. 1927-1924. - Т.: “Университет”, 2004.

ислохотларнинг амалга оширилиши, ўзбек қишлоғида янги иқтисодий сиёсатнинг жорий этилиши ва унинг натижалари маълум даражада таҳлил доирасига тортилган.

Янги иқтисодий сиёсат йилларида Ўзбекистондаги тадбиркорлик муносабатлари алоҳида тадқиқот сифатида ўрганилмаганлигини эътиборга олиб, ушбу мавзунини битирув малакавий иши сифатида ўрганишга ҳаракат қилдик.

Ишнинг мақсад ва вазифалари. Битирув иши учун танланган мавзунинг долзарблиги ва муҳимлигидан келиб чиқиб, Ўзбекистонда 1920 йилларда жорий этилган янги иқтисодий сиёсат даврида юзага келган тадбиркорлик муносабатлари тарихини илмий жиҳатдан ўрганишдан иборат мақсад белгиланди. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, ишда қуйидаги вазифалар белгиланди:

- ўзбек қишлоғида янги иқтисодий сиёсатнинг жорий этилиши ва унинг зиддиятли жиҳатларини ёритиш;
- янги иқтисодий сиёсат шароитида деҳқонларнинг ижтимоий табақалашуви жараёни ҳамда қишлоқда тадбиркорлик муносабатларининг жонланиши масаласини таҳлил қилиш;
- янги иқтисодий сиёсат даврида Ўзбекистонда ҳунармандчилик саноатининг шаклланиши ва иқтисодиётда тутган ўрни масаласини ёритиш;
- қишлоқ хўжалик кооперативларининг янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларидаги фаолияти ва ютуқларини таҳлил қилиш;
- қишлоқ хўжалик кооперативларининг қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтиришда тутган ўрни ва аҳамиятини таҳлил қилиш;
- ўрганилган мавзу бўйича таҳлил қилинган масалалар, маълумотларни назарий жиҳатдан умумлаштириш ва назарий хулосалар чиқариш асосида ушбу мавзунини кенг ва ҳар тарафлама тадқиқ этиш юзасидан амалий тавсиялар бериш.

Ишнинг амалий аҳамияти. Битирув малакавий ишининг амалий аҳамияти шундаки, ишда жамланган маълумотлар, назарий хулосалар ва

умумлаштиришлар Ўзбекистондаги янги иқтисодий сиёсат давридаги тадбиркорлик муносабатлари тарихини холисона ўрганиш имконини беради. Ишда жамланган маълумотлардан таълимнинг турли босқичларида ўқув жараёнларида қўшимча материал сифатида фойдаланиш мумкин. Шунингдек, битирув иши материалларидан Ўзбекистон тарихига оид ўқув-услубий қўлланмалар тайёрлашда ҳам фойдаланиш мумкин.

Битирув ишининг назарий-методологик асоси. Битирув малакавий ишда мустақил Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол мафкурасининг устувор мақсад ва вазифалари ғоявий асос қилиб олинди. Унда илмий билишнинг холислик, тарихийлик, ўзаро таҳлил, объективлик, тизимлилик ва ривожланиш каби тамойилларига амал қилинди. Ишни тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримовнинг асарларида илгари сурилган методологик, илмий-назарий характердаги фикрлар ҳам назарий-методологик асос вазифасини бажарди.

1-боб. ТУРКИСТОНДА ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТНИНГ ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ

1.1. Янги иқтисодий сиёсат ва унинг ўзбек қишлоғидаги зиддиятлари

Совет мустабид давлат тузумининг дастлабки андозаси бу ҳокимиятнинг илк йилларида жорий этилган “ҳарбий коммунизм” сиёсати бўлиб, у ўзининг мутлақо яроқсизлигини кўрсатди. У эркин фикрлаш ва эркин меҳнатни, омманинг ташаббуси ва ижодини бўғиб қўйди. “Ҳарбий коммунизм” сиёсати амалга оширилиши натижасида ҳақиқатда большевиклар тасаввуридаги ҳарбийлашган жамият юзага келдики, унинг асосий белгилари бошқарувни мутлақ марказлаштириш ва ялпи давлатлаштириш, хусусий мулкни бекор қилиш, хўжалик юритишнинг мусодара усуллари, жазо чоралари билан меҳнатга мажбур қилиш, мавжуд бозор иқтисодиёти тизимини барбод қилиш, миллий ва инсонпарварлик кадриятларини марксча синфий кадриятлар билан зўравонларча алмаштиришдан иборат эди. Большевикларнинг ана шу ноилмий сиёсати ҳаётга жорий қилиниши оқибатида иқтисодиётнинг ҳалокатли инқироzi, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашуви юз бердики, натижада совет ҳокимиятининг яшаш ёки яшамаслиги гумон бўлиб қолди.

“Ҳарбий коммунизм” сиёсати Туркистон Автоном Республикаси халқ хўжалигининг барча тармоқларини тушкунлик ҳолатига, айниқса, аграр соҳани ҳалокатли аҳволга олиб келди. Масалан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш 1914 йилги даражага нисбатан 1921 йилда 48,8 фоизга қисқарди. Суғориш иншоотлари мисли кўрилмаган даражада барбод бўлди. Чорвачиликка жиддий зиён етди. Чорва моллари 1920 йилга нисбатан 3 баравардан зиёдроқ қисқарди: 1915 йилда мавжуд бўлган 24 миллион бошдан фақат 8.112 минг бош мол сақланиб қолган эди¹. 1921 йилда эса бу жараён яна ҳам кучайди.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида /Тузувчилар М.Жўраев, Р. Нуруллин, С. Камалов ва бошқалар. – Т.: “Шарқ”, – Б. 180.

Дехқон хўжаликлари ва ишга яроқли аҳолининг сони сезиларли равишда камайди. Хусусан, 1921 йилнинг бошларига келиб деҳқон хўжаликларининг сони 1915 йидагига нисбатан 15 фоиз, уларда ишловчи ишга яроқли эркакларнинг сони 36 фоиз қисқарди¹. Бошқача айтганда, оилаларни учдан бир қисмидан кўпроғи боқувчисиз қолди.

“Социалистик жамиятни барпо этиш” вазифасини амалга оширишга янгича тактик ёндашувлар 1921 йил март ойида РКП(б)нинг X съездида расмий қабул қилинган янги иқтисодий сиёсатда ўз ифодасини топди. Янги иқтисодий сиёсатнинг муҳим бўғинлари озиқ-овқат развёрсткасини озиқ-овқат солиғи билан алмаштириш, савдо-сотиқни эркинлаштириш, саноатда, хизмат кўрсатиш ва майда хунармандчилик соҳаларида хусусий тадбиркорликка руҳсат этиш, бозорни тартибга солиш механизмларидан қисман фойдаланиш, ижарага олиш ва ёлланма меҳнатнинг чекланишини бекор қилишдан иборат бўлди².

Совет давлатида фуқаролар уруши тугаганидан кейин, совет ҳокимияти олдида халқ хўжалигини тиклаш бўйича шошилиш вазифалар кўндаланг бўлди. 1921 йилнинг баҳорига келибгина сиёсий вазиятнинг кескинлашуви, деҳқонларнинг кўплаб кўтарилишлари туфайли аввалги сиёсатни қайта кўриб чиқиш, саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида таъсирчан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш зарурлиги тушунила бошланди. Янги сиёсатнинг моҳияти қишлоқ хўжалигини юксалтиришдан деҳқонларнинг иқтисодий манфаатдорлигини оширишдан иборат бўлди. Озиқ-овқат развёрсткасининг солиқ билан алмаштирилиши қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кўпайтиришнинг иқтисодий рағбатларини вужудга келтиришда ягона тўғри ғоя эдики, бунда деҳқон ҳосилнинг қатъий белгиланган қисмини топширгач, унга ўз меҳнати маҳсулини ўзи истаганча тасарруф этиш ҳуқуқи бериларди.

¹ Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане (1917-1920 гг.) – Т.: 1963. – С. 243.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. /Тузувчилар М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камалов ва бошқалар. – Т.: “Шарқ”, 2000. – Б. 179.

Янги иқтисодий сиёсатнинг моҳиятини ҳамма ҳам тўғри тушунавермас эди. Фуқаролар урушидаги ғалаба большевикларда социализмга ўтиш даврининг “ҳарбий коммунизм”нинг ўша усуллари билан тез, штурм қилиб босиб ўтиш мумкин, деган қарашни юзага келтирган эди. Бундай кураш мисли қўрилмаган оммавий, халқ ташаббуси билан туғдирилган эди. Бирок бундай қараш катта хато эди.

Туркистон АССР ҳукумати ва республика коммунистик партияси озик-овқат ва хомашё развёрсткасини натура солиғи билан алмаштириши, 1921-22 йиллар учун натура солиғи миқдори, эркин айирбошлашга рухсат бериш ва бошқалар тўғрисида РКП(б) X съездининг қарорларига ҳамда БМИК ва РСФСР ХКСнинг декретларига амал қилиб, янги иқтисодий сиёсатга ўтиш бўйича иш бошлади. Туркистонда янги иқтисодий сиёсатга ўтиш мамлакатнинг марказий районларидагига нисбатан секинроқ борди. Бунинг сабабларидан бири раҳбар ҳодимларнинг назарий жиҳатдан тайёргарлиги заифлиги эди.

Янги иқтисодий сиёсатни қонунан расмийлаштириш томон илк қадамлар қўйила бошланди. Туркистон Республикаси Советлари МИК 1921 йил 20 апрелда БМИКнинг 21 мартдаги қонунига тўла мувофиқ равишда озик-овқат, ем-ҳашак ва хомашё развёрсткасини натура солиғи билан алмаштириш тўғрисида қарор қабул қилди¹. 1921 йил май ойида Туркистон Республикаси ХКС бир қатор декретлар қабул қилиб, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг барча асосий турлари бўйича натура солиғи миқдорини белгилаб берди. Республика бўйича 1921-1922 йилларда ғалла солиғи 1920-1921 йиллардаги 22 миллион пуд развёрстка ўрнига 12,5 миллион пуд; гўшт солиғи 3380 минг пуд ўрнига 1650 минг пуд миқдорида белгиланди ва ҳоказо². 1921 йил 25 майда Туркистон Республикаси ХКС шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги товар айирбошлашнинг асосий аппарати бўлмиш матлубот кооперацияси тўғрисида декрет қабул қилди.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи том. (Бош муҳаррир И.М. Мўминов) – Т.: “Фан”, 1971. – Б. 372.

² Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 38-39.

Янги иқтисодий сиёсатни фуқаролар тинчлигини сақлаш қоидаларига асосланган сиёсий режим сифатида баҳолаш ҳам мумкин эди. Социализмни давлат йўли билан зўрлаб тикиштиришдан воз кечишиб, уни аста-секин ривожлантириш йўли танланди. Курашнинг инқилобий воситаларини мутлақлаштиришдан озик олган давлат ҳокимияти тўғрисидаги бузиб юборилган ғоя тугатила бошлади. Янги иқтисодий сиёсат негизида ижтимоий жараёнларни бошқарилишининг бўлакча услубларига ўтиш – озик-овқат солиғи ва бозор, товар-пул муносабатлари орқали бошқариш ётарди. Бу ғайри иқтисодий эзиш ва мажбурлашнинг “фавқулодда” чораларидан қатъиян воз кечишни, социализм қурилиши шароитида шахсий манфаатнинг ҳал қилувчи аҳамиятини эътироф этишни билдирарди¹.

Шуни қайд этиш зарурки, гарчи янги иқтисодий сиёсатдан олдинги “ҳарбий коммунизм” даври Туркистон иқтисодини барбод этган, илгариги хўжалик алоқаларини бузиб юборган бўлса-да, унинг асосига – туғилаётган капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларига, ишлаб чиқаришнинг товар хусусиятларига зиён етказмади. Совет ҳокимияти ўтказган экспроприация қилиш ва мулкни қайта тақсимлаш кампанияси натижалари тўғрисидаги маълумотлар бундан далолат беради. Хўжаликларнинг 1,7 фоизидангина ер тортиб олинган, 9,3 фоизига суғориш тизими вужудга келтирилгандан кейин юзага келган давлат фондидан ер ажратиб берилди, 6,6 фоиз пахтакор хўжаликкина янги ер олди, холос².

Ўзбекистон асосан аграр мамлакат эди: 1924 йилда Ўзбекистонда яшаган 4258 минг кишидан 866 мингигина шаҳарлик эди³. Республиканинг асосий миллий даромади деҳқончилик ҳамда чорвачиликдан олинарди. Майда товар ишлаб чиқариши асосий хўжалик тури эди. 1920 йиллардаги маълумотга кўра, аҳоли жон бошига ўртача 2,1 десятина ер ва 5,2 бош қорамол тўғри келарди⁴.

¹ Ўша асар. 40-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б. 183.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейстат. – Т.: 1984. – С. 19.

⁴ Национально-государственное размежевание Средней Азии. Узбекская ССР. – Т.: 1960. – С. 34.

Бу ҳолат Туркистонда янги иқтисодий сиёсат йўлини белгилаб берди. Бу йўл совет ҳокимияти Россияда тутган йўлдан жиддий равишда фарк қиларди. У ерда ҳам, бу ерда ҳам асосий эътибор қашшоқ деҳқонларга қаратилган эди. Бироқ, янги йўл ижодкорлари фикрича, Россияда қашшоқ деҳқонлар ёки қисқа муддатда саноат ишчилари қаторига ўтиб, завод ва фабрикаларни ишчи билан тўлдириши, ёки шаҳарлар кўрсатадиган техникавий ёрдамга, шунингдек, заминдорларнинг ерларини ҳамда бадавлат деҳқонларни оммавий равишда экспроприация қилиш натижасида олинган мулкка таянган ҳолда ўртаҳоллик даражасига кўтарилиши даркор эди. Россияда янги иқтисодий сиёсат деҳқонларнинг пролетарлашувига, бир қисми ўзи туғилиб-ўсган ерини ташлаб, шаҳарга кетиб қолишига тўсқинлик қилмасди.

Ўрта Осиё батракларига нисбатан бутунлай бошқача йўл тутилди. Туркистондаги янги иқтисодий сиёсатнинг ижодий жиҳати айтиш мумкин шундандир. Туркистон сермеҳнат экинлар экиб маҳсулот оладиган аграр мамлакат эди. Бир томондан саноат йўлга қўйилмаганлиги учун қашшоқ деҳқонларнинг борадиган жойи йўқ, бошқа томондан эса минтақада ишчи кучига эҳтиёж барқарор эди. Бу ҳолат батракларнинг ўлка иқтисоди ва сиёсатидаги салмоғини Россиядагига нисбатан сифат жиҳатдан оширарди. Бу ерда батракларни пролетарлаштириш ўрнига майда деҳқон хўжаликларини мустақамлаш, “бу гуруҳни ўртаҳоллик даражасига олиб чиқиш” йўли тутилди.

Объектив жиҳатдан олганда янги иқтисодий сиёсат маданий ривожланишга имкон яратди. Бироқ уни амалга ошириш жараёнида чуқур зиддиятлар намоён бўлди. Улардан энг асосийси янги иқтисодий сиёсат принципларининг ҳукмрон мафкура ғоясига мос келмаслиги эди. Янги иқтисодий сиёсатнинг асосий вазифаси социализм манфаатларига, совет коммунистик тузумини мустақамлашга ҳизмат қилиши лозим эди, лекин коммунистик мафкура эса аввалбошдан, мулкчилик шакллариининг хилма-

хиллигини, хусусий тадбиркорликни, иқтисодий ва сиёсий фикр эркинлигини инкор этарди¹.

Мамлакатни йирик давлат саноати билан майда товар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришни бозор мувозанати негизида қаттиқ бухрондан олиб чиқиш назарда тутилган янги иқтисодий сиёсат товар ишлаб чиқарувчи бўлган якка деҳқон хўжалигининг табиати ва интилишларини ҳақиқий ҳисобга олган эди. Унинг ишлаб чиқаришини ривожлантиришдан иқтисодий манфаатдорлигини оширганди. Янги иқтисодий сиёсатнинг қарор топиши даврида ишчилар синфи билан деҳқонларнинг иқтисодий алоқаларини мустаҳкамлашнинг шакл ва усулларини излашнинг мураккаб ва оғир йўли партия ва совет ҳукумати қишлоқ хўжалигидаги товар ишлаб чиқарувчиларнинг хусусий тадбиркорликларини иқтисодий рағбатлантиришга ҳаракат қилганликларини яққол намоёни қилди. Бироқ социалистик ва капиталистик уклад ўртасида борган, моҳияти “ким кимни енгади?” шиори билан белгиланган шиддатли кураш шароитида бу жараён бир текис бормади. Унинг асосий тамойиллари ижтимоий сиёсат стратегияси, бу сиёсатнинг табақалаштирилган йўналиши билан майда товар ишлаб чиқарувчи сифатида қашшоқ деҳқонларга ҳар томонлама иқтисодий ёрдам кўрсатиш ва кўмаклашиш ҳамда қулоқ хўжаликларини қаттиқ чеклаш билан белгиланди.

Совет давлатининг майда товар ишлаб чиқарувчига нисбатан иқтисодий сиёсатининг ҳомийлик хусусиятига эгаллиги вужудга кела бошлаган солиқ, қарз кооперациялаш сиёсатининг моҳиятини, муайян мақсадга йўналтирилганлигини белгилаб берди, хўжалик юриштишнинг янгича иқтисодий сиёсатга ҳос бутун механизми эволюциясига таъсир кўрсатди.

Якка деҳқон хўжалигини майда товар ишлаб чиқарувчи сифатида иқтисодий рағбатлантириш ғояси ирригацияни, пахтачиликни,

¹ Голованов А.А., Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX - первой трети XX вв. – Самарканд: 2007. – С. 115.

боғдорчиликни, узумчиликни, чорвачиликни таназзулдан олиб чиқиш бўйича конкрет тадбирларни ишлаб чиқишда, маҳсулот ҳажмини кўпайтириш ҳамда саноат билан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши ўртасидаги товар оборотини жонлантиришда белгиловчи ғоя сифатида намоён бўлди¹.

Лекин янги иқтисодий сиёсат йўлининг зиддиятлари уни Туркистонда амалга оширишда яққол кўзга ташланди. Шу билан бирга бу зиддиятлар мураккаб маҳаллий ўзига хос хусусиятлар билан чуқурлашиб борди. Туркистонда янги иқтисодий сиёсат бир қатор йўналишлари бўйича марказий Россияга нисбатан бирмунча кечроқ ўтказила бошланди. Бу ерда “ҳарбий коммунизм”га хос муносабатлар таъсири сезиларли даражада бўлиб, янги иқтисодий сиёсат ислохотлари давлат монополияси манфаатларига қаратилганлиги яққол намоён бўлди. Расмий жиҳатдан Туркистондаги янги иқтисодий сиёсат йўли Туркистон коммунистик партиясининг VI съезди (1921 йил август) ва республика советларининг X курултойи (1921 йил сентябрь) қарорларида тасдиқланди². Уларда ўлканинг иқтисодий ривожланиши совет-империяча тузумининг мустаҳкамланиши ва “коммунизм сари ҳаракат” стратегиясини амалга ошириш билан чамбарчас боғланди. Буларнинг ҳаммаси соғлом бозор асосларининг тўлақонли намоён бўлиш имкониятларини чеклаб қўяр, мустақил ижтимоий-иқтисодий ривожланиш имкониятларига тўсиқ бўлар эди.

Янги иқтисодий сиёсат қоидалари фаол якка ишлаб чиқариш фаолиятига, хўжалик юритувчини шахсий ташаббусга даъват этди. Бироқ бунда фуқарога берилган ерни тасарруф этиш (олди-сотди қилиш) гина эмас, балки меҳнатни ташкил қилиш имкониятлари ҳам чеклаб қўйилди. Давлатнинг қонунни қабул қилиши ва унда “ерда ишлаганларгина унга эгалик қилиш ҳуқуқига эгадирлар, ўз ерини бошқаларга ишлаш учун берадиганлар ҳамда ўзгалар меҳнати билан кун кўрадиганлар ўзларининг

¹ Ғойибнаазров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994. – Б. 21.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Б. 179.

ерига эгалик қилиш ҳуқуқларидан маҳрум бўладилар”¹, – деб ёзиб қўйилганлиги ташаббус кўрсатишни, хўжалик операцияларини ўтказишни (иш ҳайвонини ижарага олишни, қўшнидан пул ва асбоб-ускунани қарзга олишни ва ҳоказоларни) чеклаб қўйди. У ёки бошқа мулкдорни “қишлоқ эксплуататори” тоифасига киритишда аниқ мезонлар йўқ эди.

Нихоят, совет ҳокимияти қишлоқ муҳитига синфий кураш руҳини олиб кириб, мулкни тез-тез бўлиб туриш билан шуғуллана бошлади. Давлатнинг мафкуравий, тарғибот машинаси аҳолининг энг камбағал қатламларига умид боғлаб, уларга ер, чорва, асбоб-ускуна ваъда қилди. Табиийки, улар ваъда қилинган нарсаларга эга бўлиш иштиёқида ёниб, оёққа қалқдилар.

ТАССРда пахтачилик алоҳида ғамхўрликни талаб қиладиган соҳа бўлиб, унда юзага келган танглик ҳолатлари анча кескин даражада эди. 1915 йилда Туркистонда 669 минг десятина майдонга пахта экилиб, ундан 481 минг тонна ҳосил олинган эди. 1921 йилда эса, ялпи териб олинган пахта ҳосили фақат 15 минг тоннани ташкил этди, пахта етиштириладиган майдон 1922 йилга келиб, 11,5 минг десятинага тушиб қолди².

Пахтачиликнинг инқироzi метрополиянинг иқтисодий манфаатларига жиддий таъсир қилди. Шунинг учун ҳам марказий ҳукумат биринчи навбатда пахтачиликни тиклаш ҳақида ташвиш торта бошлади. Мамлакатда пахтачиликни марказлашган ҳолда ривожлантириш учун РСФСР Олий Халқ хўжалик Кенгаши ҳузурида Бош пахта қўмитаси (Главхлопком) ва пахта етиштирувчи республикаларда унга бўйсунадиган пахта қўмиталари таъсис этилди. 1921 йил 13 сентябрда Ленин “Пахтачиликни, пахта тозалаш саноатини ва пахта тайёрлашни давлат йўли билан ташкил этиш тўғрисидаги” Низомни имзолади. Бу низом пахтани давлат монополияси қилиб мустаҳкамлади. Деҳқонларни пахта етиштиришга рағбатлантириш мақсадида марказий давлат тузилмалари қишлоқ ишларини бюджетдан маблағ билан таъминлаш, қишлоқ хўжалик қурулларини олиб келиш,

¹ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных ССР. Сборник документов. – М.: 1960. 2-том. – С. 513.

² Советский Узбекистан в борьбе за развитие хлопководства. – Т.: 1969. – С. 14.

камқувватли хўжаликларни иш ҳайвонлари билан таъминлаш чораларини кўрдилар. Кўрилган чоралар хўжалик соҳасида муайян самарасини берди.

Ирригацияни қайта тиклаш, суғориш тармоқларини таъмирлаш муаммолари ўта қиинчилик билан ҳал қилинаётган эди. Ҳокимият органлари сув хўжалигини тиклаш ишларига кенг деҳқонлар оммасини мажбуран жалб қилишга асосий эътибор бердилар. 1921 йил 11 майда Туркистон Автоном Республикаси ХКК Москванинг талаби билан ўлкадаги ирригация ишларини ҳарбийлаштириш тўғрисида декрет қабул қилди. Айни вақтда то 1923 йилга қадар деҳқонлар зиммасида меҳнат ва от улов мажбурияти сақланиб қолди, кейин у “натура мажбурияти” деб қайта номланди. Деҳқонлар 1921 йилда бу мажбурият ҳисобига ирригация тизимлари 2 миллион киши-кунидан ортиқ тиклаш ишлари бажардилар, бу пул билан ҳисобланганда 2.390 минг рубл олтинни ташкил этарди.

Туркистонлик деҳқонларнинг мажбурий бепул меҳнати ирригация шохобчаларини таъмирлаш масалаларини қисман ҳал қилишга ёрдамлашди. Лекин сувдан фойдаланиш тизимини таъмирлаш ва тартибга солиш соҳасидаги асосий ишларни фақат аҳолининг кучи билангина амалга ошириб бўлмасди. Давлат буни ҳис қилган ҳолда ирригация ишларига бюджетдан тобора кўпроқ маблағ ажрата бошлади. 1923 йилда бу маблағлар 5.567 минг, 1924 йилда эса 6.260 минг олтин сўми ташкил қилди¹. Лекин шу билан бирга деҳқонларнинг бепул меҳнатидан самарали фойдаланишга қаратилган йўл сақланиб қолди.

1.2. Янги иқтисодий сиёсат шароитида деҳқонларнинг ижтимоий табақалашуви

Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш арафасида Туркистондаги амалдаги ер-сув муносабатларини тугатиш ва қайта ташкил этиш ўша вақтда жуда етилган масала бўлиб қолган эди. Ўлкадаги аграр муаммони бирмунча

¹ Голованов А.А., Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX - первой трети XX вв. – Самарканд: 2007. – С. 118.

енгиллаштиришда 1921-22 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти маълум аҳамиятга эга бўлди. Мавжуд манбаларга кўра, 1921-22 йиллардаги ислоҳот давомида давлат фондига 1.722.626 десятина ер жамланди. Бу ерларнинг 205.059 десятинали чор Россияси даврида ўлкага кириб келган рус кулоқлари яшаётган посёлкаларни тугатиш ҳисобига, 85.107 десятинали эса белгиланган нормадан ортиқча ерлардан қирқиб олинган ерлар, 1.321.720 десятинали кўчириш фондининг ерлари, 40.835 десятинали меҳнатсиз даромад топаётган “кулоқ” хўжаликларидан мусодара қилинган ерлар, 27.016 десятинали эса черков ва монастирлардан мусодара қилинган ерлар эди¹. Умуман, ислоҳот жараёнида ТАССРдаги учта област бўйича ҳаммаси бўлиб 70 та ўзбошимчалик билан тузилган посёлка (шулардан 40 таси Еттисув областида эди), 225 та хутор, чорбоғ ва участкалар, 639 та ўзбошимча меҳнатсиз хўжалик тугатилди, муҳожир деҳқонларнинг 241.755 десятина суғориладиган ва яйлов ери тортиб олинди. Бу ерлардан 76 минг десятинали 7137 қирғиз, қозоқ ва ўзбек батрак ва кам ер деҳқон хўжаликларига тақсимлаб берилди².

1921-1922 йиллардаги ер ислоҳоти ҳар хил жараёнларни келтириб чиқарди. Бир томондан у маълум маънода ер масаласини ҳал қилишга ёрдам берди. Бироқ ерсизларни ер билан таъминлаш соҳасида кўрилган бу тадбирлар Туркистон хўжаликларининг, айниқса, унинг ўзбеклар яшайдиган қисмига ниҳоятда кам манфаат келтирди, чунки уларга берилган ерлар қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган барча ерларнинг 0,7 фоизини ташкил этар эди, холос³.

Ислоҳот қишлоқдаги сиёсий вазиятни жиддий равишда кескинлаштириб юборди. Қишлоқлар ҳаётида қатъий синфий зиддиятлар бошланганлиги кўзга ташланди. Кўпгина туманларда маҳаллий идоралар иш ҳайвонлари ва қишлоқ хўжалик қурулларини умумийлаштириш йўли билан аҳолини сунъий равишда деҳқончилик артелларига бирлаштиришга

¹ Голованов А.А., Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX - первой трети XX вв. – Самарканд: 2007. – С. 120.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи том. (Бош муҳаррир И.М. Мўминов) – Т.: “Фан”, 1971. – Б. 365.

³ Ўша ерда.

уринарди. Масалан, 1921 йилнинг ўрталарига келиб фақат Фарғона, Самарқанд ва Сирдарё вилоятлари ҳудудларида 8745 хўжаликни бирлаштирган 275 та жамоа хўжалиги ташкил этилди. Давлат хўжаликлари тармоғи ҳам кенгайтириб борилди. 1923 йилда ТАССР да 161 та совхозлар бор эди¹. Ер-сув ислохотининг натижалари ТАССР МИҚнинг 1922 йил 20 сентябрда қабул қилинган «Туркистонда ердан меҳнат мақсадида фойдаланиш тўғрисида»ги Қонунда мустаҳкамланди.

1922 йилнинг иккинчи ярми – 1923 йилнинг бошларидан эътиборан хўжаликлар ҳаётида сезиларли ўзгаришлар юз бера бошлади. Бу ўзгаришларнинг асосий сабаби янги иқтисодий сиёсатни янада амалийроқ рўёбга чиқаришга қаратилган чоралар бўлди.

Туркистонда янги иқтисодий сиёсатни мустаҳкамлаш соҳасидаги қонунчилик мажмуида Туркистон Советлари МИҚнинг 1922 йил 11 апрелдаги «Натура солиғи ҳақида»ги қарори муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мазкур қарорга кўра деҳқонларнинг норозилигига сабаб бўлган озиқ-овқат развёрсткаси ўрнига ялпи ҳосилнинг 10 фоизи миқдорида озиқ-овқат солиғи белгиланди. Лекин орадан кўп ўтмай хўжаликнинг катта-кичиклигидан келиб чиқиб, солиқни табақалаштириш жорий этилди. Солиқ қуйидаги пропорцияларда олиниши белгилаб қўйилди: 2 десятинагача ери бор хўжаликлардан - 10 фоизи, 4-6 десятинагача ери бор хўжаликлардан - 14 фоизи, 8-20 десятинагача ери бор хўжаликлардан ҳосилнинг 16 фоизи миқдорида ва ҳоказо². Бу нафақат қишлоқдаги хўжаликларнинг турли тоифалардан, айниқса, камбағал-батраклар қатламларидан олинадиган солиқни камайтирди, шу билан бирга ишлаб чиқаришни бошқаришда иқтисодий омиллардан фойдаланишга уриниб ҳам кўрилди.

Республиканинг бошқа областларида ҳам бойларнинг ва давлат ерлари ҳисобига ерли аҳолининг батрак ва камбағаллари ер билан таъминланди. Самарқанд областида 350 та меҳнатсиз хўжалик тугатилди ва 13 минг

¹ Ризаев Г. Сельское хозяйство Узбекистана за 40 лет. – Т.: «Фан», 1957. – С. 71.

² История народного хозяйства Узбекистана. Том I. – Т.: АН УзССР, 1963. – С. 12.

десятина ер камбағалларга олиб берилди. Закаспий областидаги Байрамали совхозидан ҳам (собик подшо мулки) 18 минг десятина ер тортиб олинди, туркман камбағалларига бўлиб берилди.

Янги иқтисодий сиёсат шароитида эркин товар алмашувининг вужудга келиши деҳқонларда ўз меҳнатидан манфаатдорлик кайфиятини пайдо қилди. Деҳқонлар ўз хўжаликларини ривожлантириш ҳаракатини бошлаб юборган эди. Бу ҳол қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг йил сайин сезиларли даражада кўпайишига олиб келди. Энг муҳими, шаҳар билан қишлоқ ўртасида қизгин иқтисодий алоқалар ўрнатилди. Халқ хўжалигининг тиклана бориши деҳқонлар орасидаги ижтимоий табақаланишга ҳам муайян таъсир кўрсатди. Бу табақалашув ўша давр таъбири билан айтганда маълум бир деҳқонлар гуруҳининг пролетарлашуви – яъни ерсизлашуви; бошқа бир гуруҳининг эса қулоқлашиб (бадавлатлашиб) бориши эди.

Ўзбекистон қишлоқ аҳолисининг социал структураси асрлар давомида шаклланган, кўп укладли ижтимоий – иқтисодий муносабатлар тизимидан иборат бўлиб, ижтимоий гуруҳларга ажратишнинг ўз белгилари мавжуд эди. Ўзбек қишлоқларидаги ижтимоий гуруҳларнинг ҳар бири ўзига хос, алоҳида мазмунга эга бўлган хусусиятларига кўра “бой”, “ўртаҳол”, “вақфдор”, “яримчи”, “чорикор”, “мардикор”, “етим”, “қарол” ва “коранда” деб номланган. Аммо, бу ижтимоий гуруҳларни белгилашда иқтисодий муносабатларга асосланиш устун турган. Уларнинг аниқ бир ҳуқуқий мезонлари бўлмаган. Шу боис, 1920 йиллар давомида ва ундан кейин, ёппасига коллективлаштириш жараёнида ҳам бу гуруҳларнинг расмий ижтимоий мақоми ноаниқ бўлиб қолаверди¹.

1921-1925 йилларда совет давлатида қишлоқ аҳолиси ўртасида бир қанча социал табақалар мавжуд эди. 1920 йиллар бошида бутун мамлакат қишлоқ аҳолисининг 35-40 фоизини батрак ва камбағаллар, 55-60 фозини

¹ Расулов Б.М. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий қатағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959 йиллар) – Т.: “Шарқ”, 2012. – Б. 78.

ўртаҳол деҳқонлар, 3 фоизга яқинини қулоқ хўжаликлари ташкил қилар эди¹.

1920 йилларда Ўзбекистон қишлоқларидаги энг салмоқли ижтимоий гуруҳ – қишлоқ камбағаллари эди. Қишлоқ камбағаллари ўша давр андозалари бўйича уч гуруҳга - 1) қишлоқ хўжалик пролетариати, 2) қишлоқ ярим пролетариати, 3) майда деҳқонларга бўлинган².

Ўзбекистон шароитида қишлоқ хўжалик пролетариатига – қарол, етим ва корандалар, қишлоқ ярим пролетариатига – мардикорлар, майда деҳқонларга – вақфдор, яримчи, чорикорлар кирган. Улар умумий ҳолда батраклар деб аталган. Батраклар гуруҳига ерсиз қишлоқ меҳнаткашлари бўлмиш қароллар, мардикор ва корандалар, хизматкорлар, подачилар ва бошқалар кирган.

Батраклар ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмаганликлари учун муайян муддат (хафта, ой, йил, қишлоқ хўжалик мавсумига) ёлланганлар. Меҳнати эвазига ҳақни пул билан, баъзан келишув бўйича натурада олганлар.

Ўзбекистон шароитида мардикор деб аталган ижтимоий гуруҳ, қишлоқ ярим пролетарларини ташкил қилар эди. Мардикорлар муайян бир ишни ёки юмушни бажариш учун бир кунга, хафта, ой ёки қишлоқ хўжалик мавсумига ёлланганлар. Улар малакали мутахассис ҳисобланмаган ва тирикчилик ўтказиш мақсадида учраган ишни бажариб кета берган. Мардикорларни бирон – бир гуруҳга мансуб санаб, бу иш уларнинг доимий касби деб ифодалаш тўғри эмас. Чунки унинг таркиби жуда ўзгарувчан бўлган.

Майда деҳқонлар – бу гуруҳга 1 десятинадан 3 десятинагача ери бўлган деҳқонлар кирган. Бу хўжаликларнинг ўзига хослиги, унда деҳқон ёлланма ишчи кучини жалб қилмаган ҳолда ерга оила аъзолари билан ишлов берган. Фарғона областида майда деҳқонлар барча деҳқонларнинг 30,1 фоизини

¹ История крестьянства СССР. История советского крестьянства. Том 1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти 1917-1927. – М.: «Наука», 1986. – С. 285.

² Голованов А. Саидов И. Деҳканство Ўзбекистана на историческом повороте второй половины XIX – первой трети XX вв. – Самарканд: 2007. – С. 25-26.

ташкил этгани ҳолда, улар 23,4 % ерга эгалик қилганлар¹. Бу хўжаликларнинг учдан бирида ишчи ҳайвон (от, хўкиз) йўқлиги боис, уни ижарага олишга мажбур бўлган. Ўзбек қишлоқларидаги иқтисодий муносабатлар тизимида шариатга асосланган чорикорлик, ижарачилик ва шериклик муносабатлари алоҳида ўрин тутган.

Туркистон Автоном Республикасида янги иқтисодий сиёсатнинг дастлабки йилларида қишлоқ аҳолиси орасида айнан камбағал деҳқон катламлари миқдори бирмунча қисқарди. Бунга юқорида айтиб ўтилганидек, бозор муносабатлари ижобий таъсир кўрсатган бўлса, иккинчи бир томондан 1921-22 йиллардаги ер ислоҳоти ижобий таъсир кўрсатган эди. Бу йилларда ўртаҳол деҳқонларнинг салмоғи сезиларли даражада ўсди.

Ўзбекистон шароитида ўртаҳол деҳқонлар ўзини-ўзи таъминлаш имконияти бўлган, лекин мавсумий ёлланма меҳнатдан фойдаланиб турадиган кишилардан иборат бўлган. Ҳар доим ҳам бу таъриф бўйича ўртаҳолни аниқлаш имкони бўлмаган. Шу боис, турли районларда ер ва экин майдонига қараб белгилашга ҳаракат қилинган. Кўп ҳолларда шартли тарзда 3 десятинадан 5 десятинагача ери бўлган хўжаликлар ўртаҳол деб топилган. Масалан, Қорақалпоғистон вилоят партия қўмитаси кўрсатмасига биноан бойни ўртаҳолдан, ўрта ҳолни камбағалдан фарқини аниқлаш учун тузилган “учлик” комиссиянинг ҳулосасига кўра 1,5 танои ери, 20-25 қўйи, 1 ёки 2 та омови, 1 ёки 2 та аравази, сув бор жойларда иккитадан чиғири бор хўжаликлар ўртаҳол ҳисобланган².

Ўзбек қишлоқларидаги ўртаҳол деҳқон ери, иш ҳайвони, деҳқончилик асбоблари, уруғлик ва бошқалар билан яхши таъминлангани ҳолда асосан ўз ери ва қисман ижарага олган ерида меҳнат қилган. Пахта экини кўп меҳнат талаб қилганлиги учун хўжаликлар совет қонунчилигида белгиланган муддат ва миқдорда ўз шароитига қараб мавсумий ёлланма меҳнатдан

¹ Изменение классовой структуры общества в Узбекистане за годы Советской власти (1917 – 1980 гг.). – Т.: Фан, 1984. – С. 119.

² Абдуллаева Я. Қорақалпоғистон хотин-қизлари: кеча ва бугун (XIX асрнинг охири ва XX аср). – Т.: Ижод дунёси, 2004. – Б. 133.

фойдаланган. Етиштирган ҳосилининг бир қисмини бозорга чиқариб сотган¹.

Миллий–ҳудудий чегараланишдан кейин Ўзбекистонда аграр ўзгаришларнинг янги босқичи бошланди. 1924-1925 йилларда қишлоқ хўжалигида ўлканинг меҳнат қилишга лаёқати бўлган аҳолисининг 85 фоизи банд эди. Аграр сектор маҳсулотларининг салмоғи бутун ялпи маҳсулотни қарийб 80 фоизини ташкил этарди. Саноатнинг 90 фоизи қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлаш билан шуғулланарди. Бундай шароитда аграр ислохотлар ўтказилиши чуқур ижтимоий аҳамиятга эга эди.

1920-йилларнинг ўрталарига келиб ўзбек қишлоқларининг ижтимоий-иқтисодий аҳволида бир оз силжишларга эришилди. Сабаби, янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши муносабати билан деҳқонлар эркинроқ нафас олаётган эди. Озиқ-овқат развёрсткасининг озиқ-овқат солиғи билан алмаштирилиши, айрим бозор механизмларининг тикланиши қишлоқ меҳнаткашларига ортиқча маҳсулотларини сотиш, қишлоқ хўжалик экинларини кўпайтириш имконини берди. Натижада деҳқон хўжаликларини товар билан таъминланиши ошди, аҳолини турмуш даражаси бирмунча кўтарилди.

Аграр соҳадаги бирмунча илгари силжишларга қарамай, қишлоқ хўжалигини тиклашга доир асосий масалалар ҳали ечилмаган, вазият мураккаблигича қолаётган эди. 1924 йилда деҳқончиликда фойдаланилган ерлар республикадаги мавжуд экин майдонларининг фақат 58,7 фоизинигина ташкил қилди, қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти эса 1913 йилдаги даражанинг 47,2 фоизини ташкил этарди².

1921-1922 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти ерсиз ва кам ерли деҳқонлар масаласини ва тақсимотини тўла ҳал қилмади. Бу ислоҳот асосан ўлкадаги рус деҳқонлари билан маҳаллий деҳқонлар ихтиёридаги ерларни бараварлаштириш масаласига қаратилган эди. Қисқача айтганда, 1921-1922

¹ Расулов Б.М. Ўзбекистонда коллективлаштириш жараёнидаги сиёсий катағонлар ва сургун қилинган деҳқонлар аҳволи (1929-1959 йиллар) – Т.: “Шарқ”, 2012. – Б. 82.

² Джамалов О.Б. Социально-экономические предпосылки сплошной коллективизации сельского хозяйства в Узбекистане. Госиздат УзССР, 1950. – С. 15.

йиллардаги аграр ислохот чор Россияси муштамлакачилик тартиблари асосларини тугатди. Бироқ, ўлкада кўп ерлилик ва кам ерлилик сақланиб қолаверди.

Ўзбекистон Компартияси ва ҳукумати ВКП(б) Ўрта Осиё бюроси кўрсатмалари асосида 1925 йилда бошланган Ўзбекистондаги ер–сув ислохотини амалга оширишга асосий эътиборни қаратди. Ўзбекистон КП(б) иккинчи съезди (1925 йил 22–30 ноябрь) “Ер ислохоти тўғрисида”ги резолюциясида қишлоқда ерга хусусий мулкчиликка барҳам бериш ва Ўзбекистон республикаси доирасида ер ва сувни национализация қилиш ишига амалий равишда киришиш вазифасини қўйган эди¹. Унга кўра, ислохотни 1926 йил баҳорида иқтисодий жиҳатдан кўпроқ ривожланган Фарғона, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида бошлашга қарор қилинди. Ўзбекистон ССР Марказий ижроқўми ва Халқ Комиссарлар Советининг 1926 йил 16 декабрдаги “Зарафшон вилоятида ер–сув ислохоти ўтказиш тўғрисида”ги декрети, 1927 йил 13 ноябрдаги 138 – сонли “Андижон округининг Ойим кендида ер–сув ислохоти ўтказиш тўғрисида”ги қарори ва ЎзССР МИҚнинг 1928 йилнинг 1 ноябридаги 192 – сонли “Ўзбекистон ССРнинг Қашқадарё ва Сурхондарё округларида йирик меҳнатсиз равишда ердан фойдаланишни тугатиш ҳақида”ги қарорлари² ва уларни кенгайтириш юзасидан қабул қилинган дастурамал (инструкциялар)да белгиланган нормадан ортиқ суғориладиган ерлари бўлган мулк эгаларининг ерлари қаерда яшашидан қатъий назар жонли ва жонсиз деҳқончилик асбоблари билан мусодара қилинди. Хусусан, Фарғона вилоятида 40 десятина, Самарқанд ва Тошкент вилоятларида 50 десятина, Зарафшон вилоятида 35 десятина, Андижон округида 30 десятина, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида 20 гектар суғориладиган ва 45 гектар ва ундан ортиқ баҳорикор ерга эга бўлган хўжаликларнинг мол – мулки мусодара объекти ҳисобланди. 1929 йилда ислохот Қорақалпоғистонда ўтказилди. Декрет ва

¹ Ўзбекистон Коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари. –Т.: Ўздавнашр, 1958. – Б. 87.

² Ўша жойда, 199 –248 бетлар.

қарорларда ҳар бир вилоят ва районлар учун “меҳнат учун фойдаланиш нормаси” жорий этилди. Бу миқдор ҳар бир районнинг ҳолатига қараб турлича белгиланди ва ер – сув ислоҳоти марказий комиссияси томонидан тасдиқланди. Фарғонада 5 десятина, Самарқанд ва Тошкентда 10 десятина, бутун республика бўйича эса ўртача 4 десятинагача қилиб белгиланди¹. Мусодара қилинган ёки қирқиб олинган нормадан ортиқ бўлган ерлар, жонли ва жонсиз деҳқончилик асбоблари билан бирга давлат ер фондига киритилди.

Ўзбекистон ССР да ер – сув ислоҳоти ўтказилиши натижасида 4801 хўжалик тугатилди, 23036 хўжаликнинг ортиқча ерлари тортиб олинди, ер фондига 474393 десятина ер қўшилди, 89729 хўжаликка ер берилди². Шу билан бир қаторда вақф мулклари ҳам тортиб олинганди. Ер-сув ислоҳоти натижасида асрлар давомида шаклланган йирик ер эгалигини тугатилиб, ерлар ерсиз ва кам ерли деҳқонларга жуда оз миқдорда бўлиб берилди. Ислоҳот жараёнида шаклланган 474893 десятина ер фондининг фақатгина 10 фоизи ерсиз деҳқонларга тақсимланган, холос.³ Қолган ер фонди базасида дастлабки колхоз ва совхозлар ташкил этилган.

1925-1929 йиллардаги ер-сув ислоҳоти жараёнида Ўзбекистон қишлоқларидаги ижтимоий гуруҳлар дифференциацияси ва мулкий табақаланишида сезиларли ўзгаришлар юзага келди. Ислоҳот арафасида қишлоқдаги камбағаллар Ўзбекистондаги барча деҳқонларнинг 76% ни ташкил этган бўлса, 1928 йилга келиб 43 % га қисқарди, ўртаҳол деҳқонларнинг миқдори 17 % дан 52 % га ўсди, бойлар эса фақатгина 5 % ни ташкил этди⁴. Бу рақамлар ер – сув ислоҳотидан кейин ўртаҳоллар қишлоқдаги марказий сиймога айланганлигидан далолат беради. Аммо, деҳқонларнинг ўртаҳоллашув даражаси Иттифоқнинг марказий районлари

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: “Шарқ”, 2000. – Б. 331.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд. – Т.: “Фан”, 1971. – Б. 465.

³ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: “Шарқ”, 2000. – Б. 334.

⁴ Изменение классовой структуры общества в Узбекистане за годы Советской власти (1917 – 1980 гг.). – Т.: “Фан”, 1984. – С.130.

билан таққослаганда озроқ фоизни ташкил этган. Чунончи, 1929 йилда ўртаҳол деҳқонлар Иттифоқ миқёсида 74 %, камбағаллар 21 % ни, бой – кулоқлар 5 % ни ташкил этган.

Ёппасига коллективлаштириш арафасида Ўзбекистондаги ўртаҳол деҳқонлар қишлоқдаги марказий сиймога айланган бўлиб, барча деҳқонларнинг 52% ни ташкил этган. Ерсиз ва кам ерли камбағаллар 43 % ни, бой деҳқонлар эса фақатгина 5 % ни ташкил этди. Большевиклар ўзбек қишлоқларида асрлар давомида шаклланган ижтимоий муносабатларни назар писанд қилмасдан, аксинча қишлоққа коммунистик мафкурани, синфлар ўртасидаги кураш ғоясини мажбурий сингдиришга эришдилар. Қишлоққа нисбатан синфий ёндашув ёппасига коллективлаштириш жараёнида жуда катта хатоликларнинг келиб чиқишига, қонунбузарликларнинг юз беришига ҳамда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ўта қўпол равишда поймол қилинишига шароит яратди.

II боб. ЯНГИ ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТ ЙИЛЛАРИДА ТАДБИРКОРЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

2.1. Янги иқтисодий сиёсат даврида Ўзбекистонда хунармандчилик саноатининг ривожланиши

Ўрта Осиёда азал-азалдан яшовчи турли халқлар – ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, козоқлар ва бошқаларда турли-туман ва кенг тарқалган бадий хунармандчилик ишлаб чиқариши асрлар давомида ривожланиб, такомиллашиб келди. Халқларнинг кўчманчи, яримкўчманчи ва ўтроқ турмуши эҳтиёжларига кўра жундан гиламчилик ишлаб чиқариши буюмлари яратилди. Жунни аҳоли ўз қўй-эчки ва туя подаларидан кўплаб тайёрлар, бўёқлар эса Туркистондаги маҳаллий ўсимликлардан олинар ва қисман қўшни мамлакатлардан келтирилар эди. Маҳаллий ипакчилик саноатидан олинadиган хом ашёдан оммавий истеъмол учун ипак матолар тўқиларди. Мана шу ривожланган маҳаллий ипакчилик бажарилиши техникаси бўйича турли-туман бадий каштачиликнинг (сўзана, кашта ва ироқи ва бошқалар) пайдо бўлиши ҳамда ривожланишига катта таъсир кўрсатди. Қадимда тўқилгван гиламлар сингари газлама ва кашталар ҳам матонинг ғоят пишиқлиги ҳамда нақшларнинг шарқона ўзига хос гўаллиги билан ажралиб турарди. Натижада улар фақат маҳаллий аҳоли орасида эмас, балки Ўрта Осиё ҳудудидан анча нарида ҳам ғоят харидоргир эди.

Маҳаллий хунармандлар бадий-хунармандчилик саноатининг юқорида кўрсатилган уч имуҳим тармоғидан ташқари, аҳоли эҳтиёжи учун бадий-маиший сопол буюмлар: идиш-товоқ, бошқа рўзғор буюмлари, шунингдек, меъморий иншоотлар учун рангли сирли кошинлар ҳам тайёрлашарди. Эскича усулда тайёрланadиган бу буюмлар шаклан содда бўлгани ҳолда, иш қуроллари ва шароити оддийлигига қарамай, оригиналлиги, нақшларигўзаллиги ҳамда кошин-парчинлари ва бўёқларининг бағоят сержило ва пишиқлиги билан ажралиб турарди¹.

¹ Бурдуков Н. Гончарные изделия Средней Азии. – Москва, 1967. Стр. 78.

1870 йилгача Ўрта Осиёда ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ҳукмрон эди. Ўрта Осиё (1896 йил) ва Тошкент (1905 йил) темир йўли очилгач, фабрика- завод саноати сезиларли ривожлана бошлади. 1917 йилда ҳунармандчилик саноатида меҳнат қилаётганлар 108324 кишидан иборат бўлиб, бу Ўрта Осиё саноатида ишлаётганоарнинг 78 фоизини ташкил қиларди¹.

Шуни таъкидлаш лозимки, чоризм даврида маҳаллий деҳқон хўжаликларини жадаллик билан товарлаштириш шарофати билан бир қатор косиб-ҳунармандчилик буюмларига эҳтиёж ортди. 1915-1916 йиллар маълумотига кўра, Туркистон ҳунармандлари бир йилда 4 миллион дона гилам, 5 миллион бўлак жун газлама, 40 миллион аршин шойи газлама, 1,5 миллион дона чарм ҳамда 13 миллион дона идиш-товоқ чиқаришган².

Маҳаллий ва районлараро алоқалар узилишига, айрим районлар мажбуран ажралиб қолишига олиб келган империалистик ва фуқаролар уруши, кўпчилик деҳқон хўжаликларининг вайрон бўлиши, саноат молларига бўлган талабнинг камайиб кетиши, бозорда маҳсулот айланишининг қисқариши ҳунармандчилик саноатига ҳам таъсир ўтказди. Маҳаллий аҳоли тажриба, кўникмаларитдан маҳрум бўла борди, натижада илгари ўлканинг иқтисодий бюджетидан қатъий ўрин олиб келган миллионли ресурслардан ажралиб қолиш хавфи юзага келди. Бироқ мамлакат ҳукумати ўтказаетган “ҳарбий коммунизм” сиёсати ҳар қанақа хусусий мулкка қарши кўр-кўрона ва мутаассибларча кураши билан асрлар давомида вужудга келган ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини буза олмади, фақат юз минглаб кишиларнинг қашшоқлашиб, ғазабга минишига олиб келди.

Янги иқтисодий сиёсат асосларини ҳаётга жорий этиш ва айниқса, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги товар алмашинувини тиклаш ҳамда жонлантириш эҳтиёжи Туркистон шароитида ҳунармандчилик саноатини

¹ Балков В. Кустарно-ремесленная промышленность Средней Азии. – Ташкент, 1927. 34-бет.

² Кўрсатилган асар. 37-бет.

тиклаш муаммосига келиб тақаларди. Тарихан, ҳунармандлар маҳаллий аҳоли диди ва одатига мос хизмат кўрсатар, ҳатто йирик саноат бўлмагани ҳолда четга чиқадиган буюмлар ҳам тайёрлашарди. Туркистон коммунистик партияси 6-съездида (1921 йил) майда ҳунармандчилик саноатининг деҳқон хўжалигига кўмаклашадиган тўрмоқларини: қишлоқ хўжалиги инвентарини ҳамда оддий қишлоқ хўжалик машиналарини ишлаб чиқарувчи ва тузатувчи, шунингдек, турли хил рўзғор буюмлари ва кенг истеъмол молларини ишлаб чиқарувчи соҳаларини биринчи навбатда тиклаш зарурлиги бежиз таъкидланмаган эди. Шу боис, съездда косиб ва ҳунармандлар учун уларнинг ўз ишлаб чиқаришини ривожлантиришдан ҳамда ўз меҳнати маҳсулотини эркин тасарруф этишдан манфаатдорлигига мувофиқ келувчи шароитларни яратишга эътибор қаратилди. Тижорий фойдани давлат хўжалик органлари билан ҳунармандчилик саноати ўртасида ўзаро муносабатларни ўрнатишнинг етакчи қоидаси деб эътироф этган партия съезди ихтиёрий негизда ҳунармандчилик кооперациясини тузишни мақсадга энг мувофиқ шакл деб топди. Бу босқичда майда товар ишлаб чиқарувчи – ҳунарманднинг ижодкорона тадбиркорлик фаолиятига йўл очиб бериш зарурлиги ҳар қанақасига таъкидланди.

Бироқ амалиёт дарҳол блшқача тамойилларни кўрсатиб берди. Косиб-ҳунармандчилик кооперациясини тузиш жараёни жуда оғир кечди. Туркистон Иқтисодий Кенгаши (ТИК) экспертлари бу ҳолни Туркистонда зарур шарт-шароит йўқлиги билан изоҳладилар. Яъни ҳунармандчилик буюмларини сотиш бозори биқик, маҳаллий характерга эга эди, олиб-сотарлик ривожланганди (масалан, Россияда олиб-сотарлар ҳунармандларни таласалар ҳам, амалда сотиш бозори кенгайишига ёрдам берардилар). Туркистон ҳунармандчилик саноати деб номланган, косиб-ҳунармандчилик кооперациясини тузишга даъват этилган аппарат ўз зиммасига юкланган вазифани уддалай олмади. Туркистон ҳунармандчилик саноати ўз фаолиятини косибларни хом ашё билан таъминлаш, ҳунармандчилик буюмларига буюртма йиғиш, косиблар ўртасида буюртмани тақсимлаш,

хунармандчилик буюмларини сотиб олиш бўйича операциялар билан чеклаб қўйгани ТИК материалларида таъкидлаб ўтилди. Бу ташкилот ўз фаолиятида косибларни кооперацияга, шунингдек, уларни уюшмаларига бирлаштиришга етарлича баҳо бермагани унинг айби сифатида кўрсатилади. У артеллар билан бир қаторда ёлғиз косиблар, ҳатто тадбиркор хунармандлар хизматидан ҳам фойдаланди ва шунинг учун на косибларни артелларга бирлаштиришни, на уюшмалар қурилишини, на косиб хунармандчилик техникасини олға силжитди.

1922 йил бошига келиб Туркистон хунармандчилик саноати мустақил тармоқ органидан ХХМКнинг вазифаси чекланган (косибчилик) шўъбаларидан бирига айлантирилди, шу йилнинг март ойидан бошлаб эса, хунармандчилик кооперацияси тизими тузилишига асос солиниб, Туркистон саноат уюшмаси унинг раҳбар органига, артеллар эса бошланғич бўғинларга айланди. Шу вақтдан бошлаб хунармандчилик саноатига раҳбарлик иккига бўлиниб қолди: якка артель ва косиблар билан иш олиб боровчи ХХМК билан бир вақтда Туркистон саноат уюшмаси ҳам эътиборини эн аввало хунармандларни кооперациялашга қаратиб, бу соҳада ишни авж олдириб юборди.

Ўзига хос иш шакли ва услубига эга бўлган икки органнинг мавжудлиги, улар вазифаси аниқ чегараланмаганлиги, айниқса, дастлабки даврда хунармандчилик саноати соҳасида ягона сиёсатни, косиб-хунармандларга нисбатан ягона тактикани ишлаб чиқишга ҳалал бериб, кўпинча улар ўртасида зиддиятли вазиятни юзага келтирар, бу эса хунармандчилик ишлаб чиқаришининг аҳволига яхши таъсир қилмас эди, албатта. Бу жиҳатдан ХХМК билан Туркистон саноат уюшмаси ўртасида 1922 йилда бўлиб ўтган тўқнашув эътиборга лойиқ. Туркистон саноат уюшмаси таъкидлашича, республикада тўқимачилик саноатини йўлга қўйиш учун Қўқон, Андижон, Наманганда 5 мингга яқин косибдан фойдаланиш зарур эди. Бироқ бунинг учун фабрикада тайёрланган калава бериш керак эди, чунки хунармандлар тайёрлаган калаванинг сифати

қониқарсиз эди. Айни пайтда Туркистон саноат уюшмаси косибларга раҳбарлик қилиш бўйича барча ишни марказлаштиришга ҳаракат қилиб, ХХМКни косиблар билан бевосита ишлашдан четлаштиришни талаб қилди. ХХМК Туркистон саноат уюшмаси даъволарини қатъиян рад этди. Давлат корхоналари учун фабрикада тайёрланган калава етишмаётганлиги сабабли уни косиблар учун ажратиш имкони йўқлиги қайд этилиб, бундан ташқари хўжалик нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ бўлиши учун ХХМК уюшма орқали ёки уни четлаб иш танлашда эркин бўлиши лозимлиги таъкидланди.

Бу тўқнашув давлат билан косиблар ўртасидаги муносабатлар етарлича барқарор бўлмаганлигини кўрсатди. Маблағ билан таъминлаш ва ресурсларни тақсимлашнинг асосий воситалари давлат ихтиёрида қолганлиги зарур бўлган ҳолларда иқтисодиётнинг майда хусусий секторига тазйиқ ўтказиб, уни моддий мададдан маҳрум этиш имконини берарди. Муносабат шундай бўлган шароитда ҳунармандчилик кооперациясини ташкил қилиш қийинчилик билан борди. Бу республиканинг расмий иқтисодий органлари томонидан ҳам тасдиқланди. 1922 йил октябрга келиб жами косибларнинг 38840 таси кооперацияга бирлашди. Улар ишлаб чиқариш белгисига кўра қуйидагича тақсимланарди:

Металлурглр – 114 та артель, ходимлари сони 3130 та

Тўқувчилар – 312 та артель, ходимлари сони 9286 та

Кўнчилар – 342 та артель, ходимлари сони 7154 та

Кимёгарлар – 131 та артель, ходимлари сони 2650 та

Озиқ-овқатчилар – 145 та артель, ходимлари сони 3725 та

Тикувчилар – 61 та артель, ходимлари сони 1415 та

Ёғочсозлар – 113 та артель, ходимлари сони 2179 та

Бошқа турли ишлаб чиқарувчилар – 113 та артель, ходимлари сони 1002 та.

Бироқ, иқтисодий органларнинг гувоҳлик беришича, бу бирлашмалар кўп ҳолларда расмий жиҳатгагина эга бўлиб, бу вақтда артелларнинг бир қисми хонавайрон бўлган, маълум қисми эса қийинчилик билан союзларга

уюшаётган эди, чунки бундай уюшиш аъзолик ва бай бадалларидан иборат муайян харажатлар билан боғлиқ эди¹.

Артелга бирлашган косиблар ўз ҳолига ташлаб кетилган эди. Кредитга ҳам, айланма маблағларга ҳам эга бўлмаган косиб ўз молини тайёрлаши биланоқ сотиб юборишга мажбур бўларди.

Косибларнинг кўпчилиги, илгаригидек, бир хилди эмас эди. Уларнинг уч тоифаси аниқ ажралиб турарди: бир неча ишчиси, баъзан 10 нафаргача ёлланма ишчиси бўлган тадбиркор косиб; таваккалига иш олиб борадиган якка косиб (ёлланма ишчилари бўлмаган артеллар ҳам ижтимоий жиҳатдан мазкур тоифага кирарди); ниҳоят, учинчи тоифа ўз ишчи кучини сотувчи ҳар қандай ёлланма ишчидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайдиган ёлланма ишчилардир².

Майда товар ишлаб чиқарувчи косиблар аҳолининг бошқа ижтимоий гуруҳлари билан қиёслаганда, бозорга энг кўп даражада боғлиқ бўлиб, бозор ҳодисаларидан кўп озор чеардилар. Ҳеч қаерга уюшмаган ва ҳеч ким томонидан бошқарилмайдиган кўп сонли артеллар умуман ва бутунлай таваккалига иш олиб боришарди. Бозордан зарур хом ашё ва материалларни тарқоқлик билан, алоҳида-алоҳида сотиб олишиб, ўз буюмларини шу каби уюшқоқликсиз билан сотишарди, натижада икки ёқлама: майда, чакана сотиб олишда ҳамда сотишда зиён кўришарди.

Уюшмаган косиблар ишлаб чиқаришнинг кўплаб тармоқларида қадимдан қолган усулда ишлардилар, натижада ишлаб чиқариш ғоят қимматга тушар ҳамда маҳсулот сифатида акс этарди. Шундай бўлсада, айрим тармоқларда косиб маҳаллий бозорга мол етказиб берувчи ягона ишлаб чиқарувчи бўлиб қолган эди. Деҳқонларда кўп ишлатиладиган кетмон косиб-хунармандлар томонидан ясалишини эслатиб ўтишнинг ўзи етарлидир.

¹ Отчет деятельности СНК и ЭС Туркестанской республики, на 1 октября 1922 г. – Ташкент, 1922. 320-бет.

² Мамаев А. Новые задачи союзов и кустари. – Ташкент, 1923. 98-бет.

Бундай аҳволда косиб билан истеъмол ўртасида қудратли олибсотар пайдо бўлиши муқаррар эди. Олибсотарга боғлиқ бўлган томонлар: косибларнинг асосий қисмида айланма капиталининг етишмаслиги, баъзан эса бутунлай йўқлиги; зарур ишлаб чиқариш қуролларини, хом ашёни, яримтайёр буюмларни топиш қийинлиги, уларнинг қимматлиги; ишлаб чиқариш қуролларининг эскирганлиги ва оддийлиги; ниҳоят, косибларни ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоя қилувчи бирон-бир уюшманинг йўқлиги. Косибларнинг иш ҳақини 1925 йилда ҳафтасига 8 сўмдан 3 сўмга қадар камайтира олган олибсотарлар бу вазиятдан жуда яхши фойдаланганди¹.

Хусусий тадбиркорлар, биринчи навбатда, косиблар вазиятдан омон чиқиш учун айёрлик қилишга, матлубот кооперативлари орқали ёки дўкондан истеъмолчи сифатида товар сотиб олувчи махсус қўйилган шахслар орқали товар олишга мажбур бўларди. Шу тариқа косибнинг ишлаб чиқариши учун зарур бўлган мануфактура унинг қўлига кам миқдорда, оздан анча молиявий чиқим билан кирарди. Хусусий сектор товар, хом ашёни яширин йўл билан топар экан, унга анча юқори баҳода ҳақ тўлар экан, табиийки, ўз маҳсулотларининг нархини ошира борарди. Бундан истеъмолчи азоб чекар, бутун савдо тизими зарба ер эди.

Иқтисодиётнинг барча соҳаларида, энг аввало, товар тайёрловчи, хом ашё соҳасида хусусий воситачиларни суриб чиқариш бўйича кураш авж олиб кетди. Бу кураш бир тармоқли товар тайёрловчиларни бир ҳил ҳолга келтириш, ягона қилиб бирлаштириш орқали олиб борилди. ТуркМИКнинг иккинчи пленуми (1924 йил) қарорида таъкидланганидек, “хом ашё бозорида давлат савдоси олдида турган умумий вазифа – бозорни иложи борица тўла қамраб олиш ва хом ашё ҳўжалигини ундан 100 фоиз ажратиб олишдан иборат. Бу маҳаллий фабрика ва ҳунармандчилик саноати эҳтиёжларига сарфланадиган хом ашёга тааллуқлидир²”.

¹ Гойибназаров Ш. Ижтимоий риожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1994. 67-бет.

² Постановление второго расширенного Пленума Турк ЦИК. // Победа советской власти в Туркестане. 1917-1924 гг. Сборник документов. – Ташкент, 1967. Стр. 287-289.

Амалда бутун тадбиркорлик фаолиятини сиқувга олиш, уни “давлат тасарруфига ўтказиш” бўйича барча сиёсий воситалар ўшандаёқ яратилган эди: партия вилоят ва уезд коитетлари ҳузурида “кооператив кенгаш” деб аталмиш кенгашлар тузилди. Партия шу кенгашлар орқали ривожланиб бораётган тадбиркорликка раҳбарлик қилиш ва уни назорат этишга қарор қилганди. Методик мақолалардан бирида “кенгашнинг ишини партия кооперация олдиға қўядиган масалаларни ишлаб чиқишдан келиб чиқиб қуриш лозим.. Кенгашлар кооперациянинг доимий ходимлари учун раҳбарлик қилувчи ва назорат этувчи орган бўлиши даркор. Уларнинг маърузаларини мунтазам тинглаб туриш, кооперация айрим турларининг истиқбол иш режалари ва директиваларининг бажарилишини текшириш зарур” – деб таъкидланди.

Ўзбекистон ССР тузилганидан сўнг косиб ва ҳунармандларни кооперациялаш суръатлари бирмунча ортди. Раҳбар органлар ҳунармандчилик саноатининг республика иқтисодий балансидаги аҳамиятини ҳисобга олиб, уни тиклаш бўйича жиддий қадамлар ташлай бошладилар. Ўзбекистон компартиясининг 1 съездида ҳунармандчилик саноатини арзон қарз бериш, хом ашё билан таъминлаш ва маҳсулот сотишда ёрдам кўрсатишни ташкил қилиш орқали давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарурлиги эътироф этилди¹. Ҳунармандчилик саноатининг истиқболи косибларни кооперациялаш жараёнини авд олдиришда, косиб-ҳунармандчилик кооперацияси шоҳобчаларини ривожлантиришда деб ҳисобланди. Ўзбекистон компартияси 1-съездининг директиваси косиб-ҳунармандчилик кооперацияси қурилиши ишига лозим даражада эътибор билан қараш эди. Бу директива партия ташкилотининг 2-съездида равшанлаштирилди. Съезд резолюциясининг “Кооператив қурилиш тўғрисида”ги махсус бўлими республикада косиб-ҳунармандчилик кооперациясини ривожлантириш дастуридан иборат эди. Бу дастур

¹ Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. – 1-том. – Т.: “Узбекистан”, 1980. – С. 19.

кооперациянинг вазифасини, унинг давлат билан ўзаро муносабатлари масалаларини, қарз бериш ва солиқ солиш қоидаларини аниқ белгилаб берганди¹.

Аслида бу йилларда давлат-партия органларининг ҳомийлик сиёсати қосибчилик ишлаб чиқаришини, бозорни ва бозор муносабатларини кўзлаб иш олиб бораётган майда товар ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлашга қаратилганди. “Жамиятнинг вазифаси”, - деб ёзганди “Правда Востока” 1926 йилда – қосибчилик кооперациясининг ички ташкилий ишларига аралашмаган ҳолда, қосибчилик артелларини ҳам, меҳнат биржаси ишсизлардан тузадиган жамоаларни ҳам ҳам ашё, материаллар, асбоб-ускуналар билан таъминлаш воситасида, тайёр буюмларни сотишни ташкил қилиш, муайян буюртмалар бериш йўли билан уларнинг мустақкам заминга туриб олишида ёрдам беришдан иборатдир. Шу тариқа, ишни икки йўналишда: кооперативга бирлашган ҳамда ишсиз қосибга ёрдам кўрсатиш йўли билан олиб бориш кўзланган”².

“Меҳнат - қарз” хиссдорлик жамияти тузилиб, унинг таркибига республика ҳукумати, Центросоюз, Пахтачилик бош бошқармаси идоралари, Тошкент ижроия комитети ва бир қатор вилоят марказлари аъзо бўлиб киришган. 100 минг сўмлик акция чиқарилиб, уларнинг асосий фондлари қосибларнинг хўжалик-тижорат фаолиятини ривожлантиришга сарфланди. 1925 йилда турли банклар орқали қосибларга 76500 сўм қарз берилди.

Қосибларни, яқка меҳнат фаолияти билан шуғулланувчи ҳамда ширкатларга бирлашган шахсларни рағбатлантириш учун давлат ва кооператив органлари орқали улар учун зарур ҳам ашё ва ярим тайёр буюмларни ажратиш режалаштирилган, бунинг учун уларга қисқа муддат ичида 2 миллион сўмга яқин маблағ бериш кўзда тутилди.

¹ Ўша адабиёт. 163-164-бетлар.

² Ғойибназаров Ш. Ижтимоий риожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1994. 69-бет.

Давлат ҳунармандчилик саноатига оёққа туришда ёрдам берар экан, бир қатор иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий масалаларни кўп жиҳатдан ҳал қилди. Биринчидан, аҳолининг кўпчилиги эҳтиёжини тез ва самарали қондира оладиган ишлаб чиқариш соҳаси қўллаб-қувватланганди. Иккинчидан, давлат янги тармоқ яратмай, балки эскисини ривожлантиришга кўмаклашганди, кўп минглаб кишиларнинг ўзини-ўзи эплайдиган даражада оёққа туриб олишида ёрдам берганди. Учинчидан, янги иқтисодий сиёсат йилларида давлатнинг косибларга нисбатан тутган сиёсати якка меҳнат қилувчиларми ёки жамоа бирлашмаларими – бундан қатъи назар мустақил хўжалик субъектларини тузишга қаратилганди. Тўртинчидан, давлат косибларни хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотлар билан давлат ҳамда кооператив органлар орқали таъминлаб, майда товар ишлаб чиқарувчилар – косиблар манфаатлари йўлида иш тутиб, олибсотарларга зарба берганди. Айни маҳалда буни зўравонлик йўли билан эмас, балки бутунлай иқтисодий бошқариш воситалари ёрдамида олиб борган эди.

Давлат ҳунармандчилик саноатини қўллаб-қувватлаш учун моддий ресурслар ажратиш, солиқни камайтиришга ва бошқаларга тайёр бўлибгина қолмай, балки маълум даражада тадбиркорлик ҳам қилди. Ўзбекистон МИК ва ХКСнинг қарори билан 1926 йилда Самарқандда доимий ҳунармандчилик саноати кўргазмаси ташкил қилинди. У фақат этнографик музей бўлибгина қолмай, ўзига хос эталонлар банкига ҳам айланди.

Бу йилларда косибчилик ишлаб чиқаришининг кўплаб тармоқлари таназзулга юз тутибгина қолмай, балки, муҳими усталарнинг кўплаб кўникмалари, асрлар давомида орттирилган тажрибалари йўқола бошлаганини ҳокимият эгалари тушунишарди. Фақат миқдорий кўрсаткичларга эришибгина қолмай, балки сифатни ҳам сақлаб қолиш зарур эди.

Давлат ногиронлар ўзини ўзи уддалаши борасида ҳам жиддий ёрдам кўрсатди. 1924 йил 1 июнга келиб ногиронлар ва уларнинг оилаларининг ўз артели ҳамда 95 корхонаси иш олиб бормоқда эди. Уларда жами 350 киши

банд эди. Натижада давлат ҳомийлиги остига олинганларнинг 13 фоизи давлат боқимидан чиқарилди. 1925 йилда ногиронлар кооперациясининг Бутунўзбек курултойи бўлиб ўтди. Курултойда “миллий кўламда ногиронлар кооперациясининг мустахкам марказини яратиш”га қарор қилинди. Баъзи артелларнинг иши шу қадар олға босдики, улар ҳатто бошқа муҳтож ногиронларга ёрдам жамғармасига маблағ ажрата бошладилар. Чунончи, урш ногиронларининг “Технохим” артели уруш ногиронлари ўзаро ёрдам кассасига ҳар ойда 50 сўм ўтказишга қарор қилади.

Буларнинг бари давлатнинг янги иқтисодий сиёсат йилларида майда товар ишлаб чиқарувчи косибларни кооперациялаш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги сиёсатининг ижобий жиҳатлари эди. Тадқиқотчи Б.Балков 1927 йилда “янги шароитда шаҳар майда саноатида рўй берган меҳнатни мажбурлаб артелга бирлаштириш йўқ бўлди. Хозир ихтиёрийлик, район ва республика уюшмалари орқали чиқиш, шунингдек, жамоат ташкилотлари томонидан муайян ёрдам кўрсатиш асосида иш олиб бораётган бир қатор саноат артеллари ва кооперативлар тузилди. Майда саноат маҳаллий хўжалик-маиший укладга ғоят йўғрилиб кетган ҳамда, умуман, бозор билан ҳусан, деҳқон бозори билан чамбарчас боғланиб кетган тормоқ бўлиб қолди”, деб таъкидлаган эди¹.

1926 йил 1 январга келиб кооператив косиблари 24031 минг сўмлик, барча косиблар 50915 минг сўмлик ялпи маҳсулот чиқардилар. Саноат кооперациясининг ўз айланма маблағлари 844,4 минг сўмни, жалб этилган маблағларит 879,9 минг сўмни ташкил қилди. Саноат кооперациясининг фаолияти натижасида 259,3 минг сўм фойда қилинди, бу маблағ бутунлай саноат кооперациясининг ўз воситаларини кўпайтиришга сарфланди. Кооперацияга аъзо бўлган 9686 косибнинг даромади 6592 минг сўмни ташкил этди, бу ҳар бир косибга йилига ўртача 680 сўмдан тўғри келди.

¹ Балков В. Кустарно-ремесленная промышленность Средней Азии. История. Современная организация и перспективы мелкой промышленности. – Ташкент, 1947. Стр. 165.

Давлат план комитетининг маълумотларига кўра, ҳунармандчилик саноати 1926-27 оператив йилда ишлаб чиқарган барча турдаги ялпи маҳсулоти 135700 минг сўмни, ценз бўйича эса 62800 минг сўмни ташкил қилди (бунда пахтачилик саноатининг 126900 мин сўмлик ялпи маҳсулоти истиснодир), яъни жами ялпи маҳсулотнинг 68,3 фоизи ҳунармандчилик саноатига тўғри келди¹.

Ушбу рақамлар таҳлили бу йилларда ҳунармандчилик саноати устунлик қилганидан далолат беради.

Бироқ шуни таъкидлаш зарурки, давлат ўз ҳомийлигини ноизчил амалга оширди, ҳунармандчилик саноатининг ривожланишига тўсқинлик қилган, кейинчалик эса бошқа омиллар билан бир қаторда янги иқтисодий сиёсатнинг тўла емирилишига мадад бўлган ҳодисалар ҳам юз берди.

Ҳунармандчилик саноати бирмунча оёққа туриб олганидан кейин, давлат корхоналари билан ҳам маҳсулот сотиш бозори учун, ҳам хом ашё, энг аввало, пахта, кўн, ипак, металл учун рақобат кураши олиб бора бошлади. Давлат бунга жуда жиддий муносабатда бўлди, ўз фаолияти соҳасини ўзгартиришга ҳозирлик билдирган ҳунармандчилик корхоналарига қарз анча енгил шартлар билан берилди, хом ашё эса ғоят паст нархда сотилди. Маҳсулотини давлатга улгуржи топширган жамоалар ходимлари ижтимоий мақомига кўра товар ва хизматлар билан таъминланишда ҳам, олий ўқув юртлари ва техникумларга киришда ҳам саноат ишчиларига тенглаштирилди. Давлат билан бундай шерикчилик қилишдан воз кечган ҳунармандчилик корхоналари эса хом ашё ва кредитдан маҳрум этилди. Давлат ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифати билан рақобат қилиш орқалигина эмас, балки энг малакали ходимларга давлат корхоналарида манфаатли иш бериш билан ҳам уларга қарши курашди.

Бу маълум маънода, ҳунармандчилик саноатини ижтимоий ишлаб чиқаришдан итариб чиқариш ҳам эди. Бироқ бу ҳунармандчилик

¹ Ғойибназаров Ш. Ижтимоий риожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1994. 72-бет.

саноатининг ривожланишига тўсиқ бўлган бошқа омиллар олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Давлатнинг олиб сотарларга қарши кураши барча майда хусусий товар ишлаб чиқарувчиларнинг аҳволини ғоят оғирлаштириб юборди. Партия ва давлат органлари майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг барча кооператив уюшмалари устидан қаттиқ назорат ўрнатишга ҳаракат қилди, бу эса шаҳар шароитида бутун тадбиркорлик фаолиятини “давлат тасарруфига олиш”ни билдирарди.

Шуни таъкидлаш зарурки, майда давлат амалдорларининг ўзбошимчалиги ҳам косибларнинг аҳволини оғирлаштириб юборган эди. Чунончи, Тошкентда косиблар 1926 йил ёзида ўз тушумларидан 21 фоиз миқдорида давлатга расмий солиқ тўлашлари лозим эди. Амалда эса улардан тушумнинг 74 фоизи солиқ сифатида олинган. Бозорда тартибни назорат қилиши лозим бўлган давлат амалдорлари қаттиқ “фаоллик” кўрсатиб, бозордан бир қанча километр йироқда ўз молини сотаётган шахслардан ҳам бож ундирадилар. Баъзан юзлаб чақирим йўлни босиб, узок қишлоқдан келган косиб ёки деҳқон бозордаги ижарагирга, оқсоқолга, қоровулга, рўйхатга олувчига ҳар бир мурожаати учун пул тўлашга мажбур эди. Мактаблар ва турли жамиятлар учун пул йиғилар, ҳатто “газета солиғи” ҳам бўлиб, бозорга келган бутунлай саводсиз кишилар ҳам ўзлари асло фойдалана олмайдиган нарса учун пул тўлашга мажбур этиларди. Агар майда ҳунарманд ёки деҳқон бозорда тўлайдиган солиқ ўша давр учун катта – 100 сўмдан ортиқ бўлса, уларнинг кайфияти қандай бўлишини кўз олдида келтириш қийин эмас. Ваҳоланки, бу пулнинг бор-йўғи 18 фоизи қонунан давлат ҳисобига тушар қолгани эса ҳеч қандай асосга эга бўлмаган йиғимдан иборат эди¹.

Косиб, ҳатто барча бадал ва ўлпонларни тўлагандан кейин ҳам ўзини дадил тута олмасди. Масалан, янги иқтисодий сиёсат юксалган 1926 йилда Шчербина деган кимса қишлоқда ўз дўконини очиб, асосан ўзи ишлаб

¹ Ғойибназаров Ш. Ижтимоий риожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1994. 73-бет.

чиқарган буюмлар билан савдо қила бошлади. Лекин унинг фаолияти қуйи давлат идоралари томонидан қаттиқ тазйиққа олинади.

Бу каби ҳолатлар ҳунарманд касибларда эртанги кунга бўлган ишончини сўндириб қўяр эди. Ҳокимиятнинг давлат саноатини “носоғлом рақобат”дан ҳимоя қилишга интилиши оқибат натижада касибнинг фаолиятини чеклаб, уни мустақил ишлаб чиқарувчи сифатида давлатга боғлиқ қилиб қўйди. Агар янги иқтисодий сиёсатнинг давлатнинг ҳомийлик сиёсати кенг равишда ўтказилган дастлабки босқичида бу фактлар ушбу сиёсатнинг баъзи аламли ноизчиллиги ва ҳатто иккиёқламалилигини кўрсатар эди.

Бу ҳол 1920-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳунармандчилик саноатини давлат ўз тасарруфига ола бошлаганини кўрсатарди. 1927 йил охири – 1928 йил бошларига келиб ҳунармандчилик саноатини давлат тасарруфига ўтказиш механизми: давлат режалаштириш, давлат бошқаруви, ишлаб чиқариш кооперациялашуви ва ҳоказолар касибларни бозор муносабатларига йўналган мустақил товар ишлаб чиқарувчи сифатида республиканинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидан аста-секин четлатишга қаратилганди.

1929 йилга келиб ҳунармандчилик саноати умумий саноат ишлаб чиқаришидаги муҳим ўрнини сақлаб турган бўлсада, унинг салмоғи аста-секин камая боради.

Ҳунармандчилик саноатини тармоқ нуқтаи назаридан кўриб чиқар эканмиз, 1928-29 йилларда кийим-кечак ишлаб чиқаришнинг салмоғи энг катта (32,14 фоиз) бўлганини кўрамиз. Ундан кейин озиқ-овқат маҳсулоти ишлаб чиқариш (18,9 фоиз), пахтани қайта ишлаш (14,7 фоиз), кўн-мўйна (10,1 фоиз), ипакка ишлов бериш (7,94 фоиз) ҳамда металлга ишлов бериш (6,1 фоиз) тармоқлари келади. Бу тармоқларнинг деярли барчасида 1928-29 йилда 1927-28 йилга нисбатан ялпи маҳсулот камайди. Чунончи, кийим-

кечак чиқариш 1,8 фоиз, озиқ-овқат маҳсулоти ишлаб чиқариш 1,8 фоиз, пахтани қайта ишлаш 0,7 фоиз ва кўн-мўйначилик 11,9 фоиз камайди¹.

Янги иқтисодий сиёсат давридаги тарихий ходисаларни ҳозирги кунга кўчирар эканмиз, назаримизда мустақил Ўзбекистон раҳбарияти ўтмишдан тўғри сабоқ чиқариб, тарихнинг такрорланишига йўл қўймасликлари, бозор иқтисодиётига ўтишнинг тўғри йўлидан асло оғмаслик даркор деб ўйлаймиз.

2.2. Ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар

Қишлоқдаги тикланиш жараёнлари асосида майда деҳқон ишлаб чиқарувчи хўжаликлар ривожда икки тенденция кузатилди. Якка ишлаб чиқарувчи хўжалик биқик ҳолдаги ишлаб чиқаришдан бозор муносабатларига юз тутта бошлади. Бу бир томондан қишлоқда кулоқ деб аталган, ўзига тўқ, бадавлат деҳқон хўжаликларининг пайдо бўлишига ва улар сонининг ортишига олиб келди. Бу жараён билан бир вақтда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида социалистик тенденциялар ҳам ривожланиб борди. Бу ижтимоий ривожланиш кооператив курилиши ҳаракатида ҳам намоён бўлди.

Кулоқлар, хусусий савдогарлар ва саноатчилар янги иқтисодий сиёсат даврида хусусий кооператив бирлашмалар ташкил этиш ташаббусини илгари сурдилар. Уларнинг бундай ҳаракатига кооператив уюшмаларига кирмаган якка, хусусий кооперативларнинг кўп миқдорда мавжуд бўлгани сабаб бўлган эди. Бундай сохта кооперативларга қарши компартия ва совет ҳукумати кескин кураш олиб борди. Бундай хусусий кооперативлар кўплаб камбағал деҳқонларни ўз эътиборига тортган эди.

Кооперациялаштиришнинг ташкилий формалари шахсий, жамоавий ва умумдават манфаатларига қаратилган шаклларда ташкил топа бошлади. Бу ролни умумиттифок ва республика кооператив тизимида қиравчи кооперативлар бажара бошлади. Албатта, кооперациянинг колхозларгача

¹ Конъюнктурный обзор народного хозяйства Узбекистана за 1925-1950 год. – Ташкент, 1962. Стр. 73.

бўлган кўринишларида асосан савдо кооперативларида буржуа муносабатлари сақланиб қолган эди. Кооперативлар йирик хўжаликлар учун катта фойда келтирар эди. Бундай имкониятдан кўпроқ кулоқлар ва хусусий савдогарлар фойдаланардилар. Бироқ, кооперация ҳаракатининг ягона тизим асосида ривожланиши, камбағал-ўртаҳол деҳқонлар оммасининг улар томонидан жалб қилиниши буржуа муносабатларининг чекланиб боришига олиб келди. Қишлоқ билан шаҳар ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг ўрнатилишида кооперация асосий воситачилик ролини бажарди.

Янги иқтисодий сиёсат шароитида аҳолининг кенг қатламларининг кооперациялаштирилиши маълум даражада социализм қурилиши борасидаги муваффақиятларни ҳам таъминлади. Бу борадаги муваффақиятлар тиклаш даврининг охирларидаёқ кўзга ташланди. Центросоюз маълумотларига кўра, 1923 йилдан 1925 йилгача матлубот кооперацияларига бирлаштирилган деҳқон хўжаликлари 5,3 миллиондан 9,4 миллионга кўтарилган. Бу барча деҳқон хўжаликларининг 37 фоизини ташкил этган. Қишлоқ хўжалик кооперацияларида эса 1925 йилда 6,6 миллион деҳқон хўжаликлари бўлиб, улар барча деҳқон хўжаликлари бўлиб, улар барча деҳқон хўжаликларининг 28 фоизини ташкил этган¹. Бироқ алоҳида республикаларда бу кўрсаткич айрим фарқларга эга бўлган. Қуйидаги жадвалда 1925 йилда айрим республикалардаги қишлоқ хўжалик кооперациялари миқдори кўрсатилган.

1925 йилда қишлоқ хўжалик кооперациялари миқдори²

Республикалар	1921 йилда қ.х. кооперативлари сони	1925 йилда қ.х. кооперативлари сони	1921 йилдаги аъзолар сони (минг)
РСФСР	21200	40478	4521,7
Белоруссия ССР	73	1358	142,3
Украина ССР	2507	11320	1334,5
ЗСФСР	70	645	135,6
Ўзбекистон ССР	190	858	388,3
Туркменистон ССР	20	154	66,4
СССР бўйича	24060	54813	6588,9

¹ Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – Москва: 1960. – С. 262.

² История крестьянства СССР... Том 1. – С. 292.

Янги иқтисодий сиёсат шароитида кооперативлар таркиби ҳам аста-секин алмашилиб борди. Қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик-саноат кооперативларининг тикланиши билан унинг аъзоларини биринчи навбатда ўз маблағлари ва ресурсларини кооперативлар орқали қўллашга қодир бўлган қишлоқнинг бадавлат хўжаликлари ташкил этди. Ишчи-деҳқон инспекциясининг 1923 йилдаги текширишлари яқунларига кўра, аксарият жойларда кооперативлар бошқарувида кулоқлар ва собиқ савдогарлар асосий ўринни эгаллаганлар. Қишлоқ хўжалик кооперациясига аъзо бўлган умумий деҳқон хўжаликлари таркибида қишлоқнинг бадавлат қатламлари салмоғи анча юқори бўлган. Бироқ, қишлоқ камбағалларининг совет ҳукумати томонидан қўллаб-қувватланиши натижасида кооперативлар таркибидаги мувозанат мувофиқлашиб борган. Барча кооператив тизимларида камбағал деҳқон хўжаликлар учун энг кам аъзолик бадаллари жорий қилинди ва бу бадалларни тўлаш муддатида ҳам имтиёзлар белгиланди. Бу билан қўшимча равишда эксплуататорлик имкониятларини чеклаш мақсадида биттадан ортиқ пайларнинг қўшимча хўжалик имтиёзлари бекор қилинди. Шунингдек, кулоқ хўжаликлари кооперативлар бошқаруvidан ҳам четлаштирила бошланди. Хусусий савдогарлар ва сиёсий кўринишлар бўйича сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилинган хўжаликлар матлубот кооперативларига кириши таъқиқланди.

Тикланиш даврининг охирига келиб, камбағал ва ўртаҳол деҳқонлар қатламининг кооперативлардаги салмоғи сезиларли даражада ўсди. 1924-1925 хўжалик йилида қишлоқ хўжалик кооперативлари таркибида камбағал хўжаликлар 24,5 фоизни, ўртаҳоллар 67,5 фоизни, бадавлат хўжаликлар эса 8 фоизни ташкил этди¹.

Ўз навбатида деҳқон хўжаликларининг ер, чорва ҳайвонлари билан таъминланиш ҳолатида ҳам сезиларли ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Бундан ҳам кўриниб турганидек, деҳқон хўжаликлари ўз яшаш шароитлари

¹ Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – С. 293.

ва хўжалик фаолиятларининг яхшиланишида бозор муносабатлари ва кооперациянинг аҳамиятига тушуниб етдилар ва уларга бўлган қизиқиш тобора ортиб борди.

Янги иқтисодий сиёсатга ўтилганидан кейин, матлубот кооперацияларига аъзолик ҳам ихтиёрийлик асосида амалга оша бошлади. Бу ҳол унинг ижтимоий таркибини тартибга солиб туриш заруриятини юзага келтирди. Камбағал қатламларга кенг имтиёзлар бериш, бадавлат хўжаликларга нисбатан чеклаш сиёсати қўллаш матлубот кооперацияларида ҳам амал қила бошлади.

Ишлаб чиқаришни товарлаштириш масаласи махсус тармоқ бўлинмаларини ташкил этишни зарур қилиб қўйди. Қишлоқ хўжалик кооперацияси таркибида универсал типдаги зиғирчилик кооперативлари (9,9 минг ҳамкорликда 1,5 миллион хўжалик), сутчилик (5,8 минг ҳамкорликда 997 минг хўжалик), мева-сабзавот кооперативлари (2,6 минг ҳамкорликда 527 минг хўжалик), паррандачилик кооперативлари (480 ҳамкорликда 140 минг хўжалик), тамакичилик кооперативлари (208 ҳамкорликда 63 минг хўжалик), пахтачилик кооперативлари (767 ҳамкорликда 352,8 минг хўжалик) фаолият кўрсата бошлади¹. Бу кооперативларнинг фаолияти тайёр маҳсулот етиштириш, чорва ҳайвонлари сотиб олиш, меҳнат қуроллари, уруғчилик, ўғит, қурилиш материаллари сотиб олиш билан боғлиқ эди. 1923/1924 хўжалик йилидан 1925/1926 хўжалик йили орасида қишлоқ хўжалик кооперациясининг товар обороти 3 баробар кўпайди. Маҳсулот тайёрлаш хажми ҳам кескин ўсиб борди. Бу саноатга нисбатан қишлоқ хўжалигининг юқори суръатлар билан ўсиши билан боғлиқ эди. Кооперативларнинг ихтисослашув жараёни ҳам давом этди, жумладан қишлоқларни кенг истеъмол моллари билан таъминлаш матлубот кооперацияси зиммасига ўта бошлади.

Йил сайин ишчилар синфи билан деҳқонлар ўртасидаги иқтисодий иттифоқнинг мустаҳкамланишида ҳам кооперациянинг роли ошиб борди.

¹ Ўша жойда.

Унинг аппарати воситасида давлат тиклаш даврининг охирида 29 фоиз ғалла тайёрлашга муваффақ бўлди. Шунингдек, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноат корхоналарини хомашё билан таъминлашда (21 фоиз зиғир, 75 фоиз пахта, 44 фоиз қанд лавлаги, 45 фоиз махорка, 50 фоиз тамаки ва бошқалар) кооперациянинг хиссаси катта бўлди. Умуман, 1925-26 хўжалик йилида қишлоқ хўжалик кооперативлари саноатга етказилган зиғирнинг 26,5 фоизини, пахтанинг 76,5 фоизини, қанд лавлагининг 45 фоизини, махорканинг 61 фоизини, тамакининг 77 фоизини таъминлади.¹

Ўз навбатида шаҳардан қишлоққа маҳсулот етказиш миқдори ҳам ўсди. Қишлоқ хўжалик кооперациясининг қуйи тармоқлари орқали қишлоққа машиналар етказиш 1921 йилдан 1925 йилгача 11 мартага кўпайди.² Қишлоқ хўжалик кооперацияси бу йилларда деҳқон хўжаликларини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлашда асосий воситачига айланди. 1924/25 хўжалик йилида қишлоқларга сотилган қишлоқ хўжалик машиналарининг 75 фоизи қишлоқ хўжалик кооперациялари хиссасига тўғри келди. Бундан ташқари қишлоқ хўжалигига етказиб берилган ўғит, уруғлик, зараркунандаларга қарши воситаларнинг асосий қисми кооперациялар орқали етказиб берилди. 1926 йилда эса махсус уруғчилик кооперативлари ҳам фаолият кўрсата бошлади.

Қишлоқ хўжалик кооперациялари фаолиятининг энг муҳим жиҳати шунда кўриндики, товар айланмаси асосан ишлаб чиқаришга хизмат қилди. Биринчи навбатда кооперация шаҳар саноат маҳсулотлари билан таъминлади. Иқтисодий алоқалар ишчилар синфи билан деҳқонларнинг манфаатларига бир хилда ижобий таъсир кўрсатди.

Қишлоқ хўжалик кооперациясининг кредит маблағлари мақсадли йўналтирилди, яъни қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришга, камбағал-ўртаҳол деҳқон хўжаликларини иқтисодий қўллаб-қувватлашга қаратилди. 1922-1923 йиллар давомида Давлат банки орқали

¹ Вся кооперация СССР. – Москва: 1968. – С. 310.

² Кўрсатилган асар. – Б. 334.

чиқарилган 16,6 миллион сўмнинг 5,3 миллион сўми қишлоқ хўжалигини машиналар билан таъминлаш учун, 3 миллион сўми ишчи хайвонлари сотиб олиш учун, 2,1 миллион сўми совхозлар қурилиши учун, 1,4 миллион сўми мелиорация мақсадлари учун, 1,3 миллион сўми минерал ўғитлар ва ҳайдов учун, 1,9 миллион сўми техника экинлари майдонини кенгайтириш учун деҳқон хўжаликларига кредит тариқасида берилди.¹

Деҳқон хўжаликларига бериладиган кредит миқдори ҳам йил сайин кўпайиб борди. 1923-1924 хўжалик йилида давлат қишлоқ хўжалик жиҳозлари сотиб олишга 6,9 миллион сўм ажратди, 1924-1925 йилда эса бу мақсад учун 28,3 миллион сўм ажратилди. Кредит ҳамкорликларида кредит маблағларининг асосий қисми камбағал деҳқонларга берилди, натижада камбағал хўжаликларининг аксарияти ўртаҳол деҳқонлар табақасига ўтди.

Совет ҳукумати кредит маблағларининг камбағал-ўртаҳол деҳқон хўжаликларига иқтисодий ёрдамини англаган ҳолда босқичма-босқич кредит фоизларини арзонлаштириш ва уларни кооперациялар орқали фойдаланиш сиёсатини давом эттирди. 1925 йил охирида қисқа муддатли кредит ссудалари фоизлари 12 фоиздан 10 фоизга, узоқ муддатли кредит ссудалари фоизлари 8 фоиздан 6 фоизга камайтирилди.

Қишлоқ хўжалик кооперативлари қишлоқ хўжалик маҳсулотлари тайёрлаш, етказиб бериш функцияси билан бир қаторда ишлаб чиқариш сферасида деҳқонлар меҳнатини бирлаштириш функциясини ҳам бажарди. Дастлабки даврда қишлоқ хўжалик кооперациялари деҳқончилик ишлаб чиқаришининг нисбатан оддий тармоқларини (уруғчилик, боғдорчилик, чорвачилик, сутчилик ва бошқа) бирлаштирган эди. Кейинчилик, қишлоққа бирмунча мураккаб машиналарнинг кириб келиши билан уларни ишлатиш ва техник хизмат кўрсатишга ихтисослашган кооперция тармоқлари ҳам вужудга кела бошлади. Техник хизмат кўрсатиш тизими машина прокат пунктлари ва ғалла тозалаш пунктлари орқали йўлга қўйила бошлади. Қишлоқ хўжалик кооперациясининг қуйи тизимларида 1925 йилга келиб

¹ Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – С. 477.

карийб 1 минг машина прокат ва 3 минг ғалла тозалаш пунктлари мавжуд эди¹. Бу билан бир вақтда машина кооперативлари тармоғи ҳам кенгайиб борди.

Қишлоқнинг ишлаб чиқариш кооперациялашувида мелиоратив кооперативлари ҳам муҳим роль ўйнади. Мелиорация кооперациясининг ривожланишига РСФСР ХКСнинг 1921 йил 3 августдаги “Мелиоратив ҳамкорликлар тўғрисида”ги қарори ҳуқуқий асос вазифасини бажарди. 1925 йил охирида мамлакатда 273,6 минг хўжаликни бирлаштирган 3852 та мелиорация кооперативлари фаолият кўрсата бошлади.

Коммунистик партия ва совет ҳукумати кооперация олдиға қишлоқнинг камбағал-ўртаҳол деҳқонлар оммасини бирлаштириш вазифасини ҳам кўйди. Айнан шу қатлам кооперациялар теварағида жипслашиб жамият ишлаб чиқаришини янги формаларини юқори даражаға олиб чиқиши лозим эди. Бироқ, ушбу вазифаларни бажариш жиддий тўсиқларға учради. Кооперациянинг бошланғич формалари қишлоқнинг товар ва пул муомаласи соҳасида ишлар эди. Шу боис, кооперацияларға ўз фаолиятлари бўйича бозор муносабатлари билан боғланган қишлоқнинг бадавлат қатламлари, хусусан қулоқ хўжаликлари ҳам аъзо бўлиб кирган эдилар. Камбағал хўжаликлар ўз оилалари эҳтиёжларини базўр қондирар, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдори жуда оз эди. Камбағал хўжаликлар маҳсулот ишлаб чиқарувининг озлиғи туфайли кооперацияларда қулоқ хўжаликлари бу борада етакчилик қилардилар.

Қишлоқнинг кооперациялашуви камбағал ва камқувватли деҳқон хўжаликларининг иқтисодий жиҳатдан ўзларини тиклаб олишида ҳам муҳим аҳамият касб этди. 1924-1925 йиллардаёқ кўплаб ерсиз деҳқонлар ерга эға бўлди, оз ерли деҳқонлар қўшимча ер билан таъминланди. Ёки, қишлоқ хўжалик кооперациялари камбағал хўжаликларни ишчи ҳайвонлари, чорва моллари ва қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари билан таъминлашда

¹ Советское народное хозяйство в 1921-1925 гг. – С. 301.

ҳам катта хизмат кўрсатди. Умуман, 1926-1927 хўжалик йилига келганда кўплаб камбағал деҳқонлар ўртаҳол деҳқон даражасига кўтарилди.

Шу тариқа янги иқтисодий сиёсат шароитида қишлоқ хўжалик кооперацияси ички зиддиятлари асосида мураккаб жараёни вужудга келтирди. Бир томондан у иқтисодиётни кўтаришга асос бўлган бўлса, иккинчи бир томондан қишлоқда деҳқон хўжаликларининг анча қувватга кириб, бадавлатлашиб бориши олий партия раҳбарияти ичида уларга нисбатан тажовуз кайфиятини юзага келтирди. 1929 йл охирида партия раҳбариятининг қишлоқ хўжалигини ёппасига коллективлаштириш сиёсатига ўтиши қишлоқ хўжалик кооперацияси тизимига ҳам барҳам берди.

ХУЛОСА

Совет мамлакатада 1921 йилда янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши билан эркин савдо-сотиққа, тадбиркорликка маълум шароит яратилганидан кейингина қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳам ривожлана бошлади. НЭП шароитида Туркистонда, кейинчалик Ўзбекистонда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш ўсиб борди. Кооперативлар деҳқон хўжаликлари билан етиштириладиган маҳсулотни олдиндан контрактиция қилар ва бу бўйича уларни маблағ билан таъминлар эди. Етиштирилган маҳсулот эркин нархларда шаҳарга кооперативлар орқали етказила бошлади.

Янги иқтисодий сиёсат даврида Ўзбекистонда бир қатор аграр ислохотлар амалга оширилди. Ерсиз ва кам ерли деҳқонлар маълум миқдорда ер билан таъминланди. Лекин бу ер таъминоти совет ҳукумати томонидан бошқа деҳқон хўжаликларидан “ортиқча” деб ҳисобланган ерларини тортиб олиш ҳисобидан амалга оширилди.

Янги иқтисодий сиёсат йилларида янги йўналишда ташкил этилган қишлоқ хўжалик кооперацияси тизими фаолияти қишлоқ хўжалигини иқтисодий жиҳатдан тикланиши ва ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш сезиларли даражада ўсиб борди. Шу билан бирга кооперация тизими халқ хўжалигини тўғри ва оқилона тарзда ривожлантириш муаммоларини тўла ҳал қила олмади. Бунинг асосий сабаби кооперация тизимининг давлатлаштириш ҳаракатининг авж олиши ва унинг фаолияти партия назоратига олинishi билан боғлиқ эди.

Совет ҳукумати кооперация тизими орқали ҳам қишлоқ аҳолисининг турли ижтимоий қатламларига табақалаштирилган сиёсат олиб борди. Бунда қишлоқнинг нисбатан бақувват хўжаликлари – “бой-қулоқлар”га нисбатан иқтисодий чеклаш олиб борилди. Бундай хўжаликлар кооперативларга аъзо қилинмади, унинг имтиёзларидан чекланган миқдорда фойдаланди. Совет давлати кооперациялар орқали қишлоқ аҳолисига

нисбатан айирмачилик сиёсатини олиб бориб, қишлоқнинг ижтимоий катламлари ўртасида адоват кайфиятини юзага келтирди.

Бугунги кунда республикамиз ўз тараққиётини мустақил ўзи белгилаш ҳуқуқини қўлга киритган шароитда аграр ислоҳотларни самарали олиб борилаётганини эътиборга олган ҳолда ушбу битирув ишида ўрганилган мавзу натижаларидан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилмоқда:

- совет ҳокимияти даврида Ўзбекистонда амалга оширилган аграр ўзгартиришлар тарихини ҳолисона ва ҳаққоний ўрганиш борасида мустақиллик йилларида салмоқли ишлар амалга оширилганини эътиборга олган ҳолда, 1921-1929 йиллардаги янги иқтисодий сиёсат шароитидаги тадбиркорлик муносабатлари тарихини, унинг зиддиятли масалаларини ҳар тарафлама ўрганиш, тадқиқ этиш лозим;

- муаммо бўйича ҳалигача фойдаланилмаган, илмий муомалага киритилмаган архив ҳужжатларини тадқиқ этиш, ҳужжатлар тўпламларини бугунги кун талаблари даражасида нашр этиш мақсадга мувофиқдир;

- советлар ҳукмронлиги даврида фаолият олиб борган қишлоқ хўжалик кооперативлари моҳиятини тўла англаб етган ҳолда унинг мавжуд камчилик ва нуқсонларини бартараф этган ҳолда ижобий жиҳатларини бугунги аграр ислоҳотлар жараёнига тадбиқ этиш ва бу орқали деҳқон-фермер хўжаликлари самарадорлигини оширишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

- Ўзбекистондаги янги иқтисодий сиёсат ва унинг натижалари тарихини умумлаштирувчи монографиялар тайёрлаш лозим.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Президент И.А. Каримов асарлари.

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: “Ўзбекистон”, 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.3. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
5. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. –Т.: “Ўзбекистон”, 1997.
6. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Т.: “Шарқ”, 1998.
7. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: “Ўзбекистон”, 2009.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011.

II. Адабиётлар

1. Аминова Р.Х. Аграрная политика советской власти в Узбекистане. (1917-1920 гг). – Ташкент: 1963.
2. Аминова Р.Х. Аграрные преобразования в Узбекистане в годы перехода Советского государства к НЭПу. – Ташкент: 1965.
3. Булатов И.Г. Кооперация и ее роль в подготовке сплошной коллективизации. – М.: 1960.
4. Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг. – Т.: «Фан», 1992.

5. Голованов А.А, Саидов И.М. Дехканство Узбекистана на историческом повороте второй половины XIX-первой трети XX вв. – Самарканд: 2007.
6. Джамалов О.Б. Социально-экономические предпосылки сплошной коллективизации сельского хозяйства в Узбекистане. – Т.: Госиздат УзССР, 1950.
7. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: 1969.
8. Данилов В.П. Социально-экономические отношения в советской деревне накануне коллективизации. – М.: 1982.
9. История крестьянства СССР. История Советского крестьянства. Т. 1-2. – М.: «Наука», 1986.
10. История народного хозяйства Узбекистана. Т.1 – Т.: Изд. Ан УзССР, 1962.
11. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической: из истории становления советской кооперации. – М.: 1969.
12. Непомнин В.Я. Исторический опыт строительства социализма в Узбекистане (1917-1937.) – Т.: Госиздат УзССР, 1960.
13. Погудин В.И. Партия и кооперация. – М.: 1978.
14. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. 1927-1924. –Т.: “Университет”, 2004.
15. Ризаев Г.Р. Сельское хозяйство Узбекистане за 40 лет. – Т.: Госиздат УзССР, 1957.
16. Ризаев Г.Р. Аграрная политика Советской власти в Узбекистане (1917-1965 гг.) – Т.: “Узбекистан”, 1967.
17. Трагедия среднеазиатского кишлака: коллективизация, раскулачивание, ссылка. 1929-1955гг. Документы и материалы. Т. I. / Сост: Р.Т.Шамсутдинов, Б.М.Расулов; Под. ред. Д.А.Алимовой. – Т.: “Шарқ”, 2006.

18. Трифонов И.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа, 1921-1923. – Л.: 1964.
19. Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. Иккинчи китоб. – Андижон: 1998.
20. Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиаи оқибатлари. – Т.: “Шарқ”, 2003.
21. Шамсутдинов Р. Қишлоқ фожиаи: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун. (Ўрта Осиё республикалари мисолида) – Т.: “Шарқ”, 2003.
22. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликлари талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари. – Т.: “Шарқ”, 2001.
23. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустанлакачилиги даврида /Тузувчилар М.Жўраев, Р. Нуруллин, С. Камалов ва бошқалар. – Т.: “Шарқ”, 2000.
24. Ўзбекистон ССР тарихи. 4 томлик. Учинчи том. Бош муҳаррир И.М. Мўминов. – Т.: “Фан”, 1971.
25. Ғойибназаров Ш. Ижтимоий ривожланиш сабоқлари. 20-йиллар таҳлили. – Т.: “Ўзбекистон”, 1994.